

Rodoljub Šabić¹

TRANZICIONA PRAVDA KAO INTERPLEJ

„Prošlost još nije prošla.”

(Havijer Serkas)²

Kao i manje-više sve druge tranzicione zemlje, i zemlje Zapadnog Balkana se suočavaju sa nužnošću oslobađanja od tereta ružnog nasleđa masovnog kršenja ljudskih prava, uključujući i masovne zločine. A za svaku pojedinu zemlju, nezavisno od toga da li je reč o tranziciji iz totalitarnog ili autoritarnog sistema u demokratski ili tranziciji iz rata ka miru i normalnom razvoju i prosperitetu, to suočavanje uvek podrazumeva brojne izazove. Odgovore, ako ne na sve, onda izvesno na veoma značajan deo tih izazova može da obezbedi tranziciona pravda.

Zemlje Zapadnog Balkana su istovremeno suočene sa obe stvari: i sa ružnim nasleđem kršenja ljudskih prava za vreme nedemokratskih režima, i sa neuporedivo ružnijim nasleđem kršenja ljudskih prava i teških, masovnih zločina počinjenih tokom krvavog rata u kome se raspala nekadašnja zajednička država. Takav izuzetno komplikovan kontekst dodatno naglašava nužnost suočavanja svake zemlje sa prošlošću, a samim tim i potrebu i značaj ostvarivanja tranzicione pravde, ali istovremeno indukuje mnoštvo dilema i problema s tim u vezi.

Ostvarivanje tranzicione pravde je bitna pretpostavka uspostavljanja demokratije i vladavine prava u svakoj od zemalja bivše Jugoslavije pojedinačno, a istovremeno izuzetno važan faktor u njihovim međusobnim i bilateralnim i multilateralnim odnosima. Sistematsko,

¹ Rodoljub Šabić je magistar pravnih nauka, advokat, prvi Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2004-2018).

² Havijer Serkas, poznati španski i evropski pisac. Njegov roman *Hohštapler*, koji se svrstava među najbolja književna dela koja za predmet imaju tranziciju, tretira socijalne i psihološke kontroverze u vezi sa procesom tranzicije u Španiji, nakon Frankove diktature.

dosledno i kontinuirano ostvarivanje tranzicione pravde moglo bi sa jedne strane bitno i trajno da utiče na unapređenje kvaliteta tih odnosa; sa druge strane, izigravanje te ideje, njeno svođenje na instrument ostvarivanja dnevnopolitičkih interesa trajno negativno utiče na njihove i inače vrlo komplikovane međusobne odnose, i dodatno ih komplikuje.

Iako im je, bar hipotetički, na raspolaganju bogat „arsenal” instrumenata tranzicione pravde, u dosadašnjoj praksi napori usmereni na njeno istinsko ostvarivanje nisu dali ni izbliza očekivane i potrebne rezultate.

Čime je objašnjivo odsustvo toliko potrebnih rezultata tranzicione pravde na prostorima Zapadnog Balkana? Zašto se u većini slučajeva instrumenti ostvarivanja tranzicione pravde nisu pokazali efikasnim kao u nekim drugim sredinama?

U svim tranzicionim društvima neke načelne okolnosti determinišu i limitiraju ukupne rezultate tranzicije, pa u okviru toga i tranzicione pravde. Po pravilu, nova vlast veoma retko ima punu kontrolu nad društvenim i političkim procesima i nad institucijama. Da bi nove elite uopšte došle na vlast, pored rezultata izbora često je potreban i vidljivi ili skriveni kompromis sa predstavnicima starog režima. Vrlo često predmet takvih kompromisa budu izričite ili prećutne garancije da pripadnici stare elite neće biti krivično gonjeni. S tim u vezi, naročito je bitna kontrola nad službama bezbednosti. Naime, ako se u njima (kao što se često dešava) na bitnim pozicijama zadrže ljudi odgovorni za zločine i(li) za masovna i sistematska kršenja ljudskih prava, te službe ostaju konstantna i vrlo ozbiljna pretnja svim tranzicionim naporima.

I nefunkcionalnost pravosudnog sistema je jedan od tipičnih problema unutar manje-više svih novih političkih sistema koji se grade, odnosno koje tranzicione zemlje pokušavaju da uspostave. Iz prethodnog perioda po pravilu se nasleđuje veliki broj nezavršenih sudskih slučajeva. Brojni su razlozi tog „gomilanja” nezavršenih slučajeva: generalna nekompetentnost pravosuđa, instruiranje ili direktna zabrana da se po nekim predmetima postupi, slabi i nefunkcionalni zakoni, ili strah sudija i tužilaca da donose presude zbog kojih rizikuju konflikt sa nosiocima političke moći. Uz sve to, nakon uspostavljanja nove vlasti, pravosudni organi primaju uvećan, nestandardno veliki broj zahteva za pokretanje krivičnih ili parničnih postupaka upravo zbog potrebe otvaranja odgovornosti za kršenja ljudskih prava u prethodnom periodu

represije. A pravosudni sistem nema kapacitete da toliku količinu kompleksnih predmeta procesuiraju. Ne postoje specijalizovane institucije koje bi se direktno bavile krivičnim istragama povodom zločina koji su se dogodili u prošlosti: one se moraju tek osnivati. Sudije i tužioci imaju malo ili nikakvo iskustvo u procesuiranju takvih slučajeva, a suočavaju se sa problemima kao što su nespremnost svedoka i žrtava da sarađuju (čak i ako postoje adekvatne mere zaštite), jer nemaju poverenje u snagu institucija vlasti, pa tako ni u dostizanje pravde. Na sličan način i sa sličnim posledicama postoje problemi sa nedostupnošću relevantne dokumentacije, jer se često događa da su pripadnici starog režima (oni koji su se zadržali na bitnim pozicijama u institucijama, ili indirektno zadržali u njima autoritet) naredili da se ona uništi ili prikrije.

Na nefunkcionalnost pravosuđa utiče i usvajanje nekih novih zakona, poput zakona o amnestiji, ili produžavanje primene zakona nasleđenih iz prethodnog perioda, sve kao rezultat „kompromisa”. Na ovakve, nekada i drastične korake nove vlasti mogu da budu bukvalno primorane, da bi mogle da obezbede funkcionisanje države. Na primer, nakon rušenja vojne hunte u Argentini 1983, pravosudne institucije su podigle optužnice i osudile nekadašnje najviše lidere vojne hunte. Ohrabrene tim potezom, a i generalnom podrškom javnosti, nove demokratske vlasti nastavile su sa aktivnostima na planu tranzicije pravde u pravcu uspostavljanja odgovornosti oficira srednjeg i nižeg ranga. Nažalost, ta strategija nije imala veliku podršku javnosti, a izazvala je zabrinutost i nezadovoljstvo oficira koji su smatrali da nisu odgovorni, jer su „samo izvršavali naređenja”. Takva situacija dovela do toga da određene grupacije unutar argentinske vojske podignu nekoliko simultanih oružanih pobuna,³ što je primoralo vlast da usvoji dva zakona kojima je garantovan prekid istraga i procesuiranja oficira.

Markantan problem u tranzicionim zemljama je i po pravilu nefunkcionalno zakonodavstvo, u kom ne postoji valjan zakonski okvir koji bi osigurao psihofizičku zaštitu svedoka. Usled uverenja da je veliki broj počinitelja ratnih zločina i dalje na slobodi, određen broj svedoka iz straha ne želi da sarađuje sa pravosudnim organima. Takvu saradnju naročito izbegavaju raseljena lica (povratnici), pre svega zbog okruženja „domaćeg”, većinskog naroda,

³ Uz sve razlike u obimu i domašaju, ovo asocira na balkanske prilike, npr. na ponašanje Jedinice za specijalne operacije MUP-a Srbije (JSO) u novembru 2001. godine, u sedištu jedinice u Kuli, i na auto-putu u Vrbasu i Beogradu. Akteri ovih događaja bili su procesuirani, ali su na kraju ipak oslobođeni optužbi za oružanu pobunu.

čije su vojne ili policijske formacije kršile prava i čiji pripadnici najčešće ne gledaju sa odobravanjem na takvu saradnju sa pravosudnim organima. Ali takođe, neretko oklevaju da sarađuju i zbog svoje, povratničke zajednice, u kojoj je prisutna bojazan da takvo svedočenje povratnika može da ugrozi interese i život čitave njihove zajednice.

Uz sve navedeno, za sve tranzicione države karakterističan je još i dramatično veliki porast opšteg kriminala, posebno organizovanog kriminala. Taj porast kriminala često je direktno povezan sa prethodnim režimom, uslovima i ljudima koji su u njemu vladali. Neretko se dešava da pripadnici službi bezbednosti koji su u prošlosti kontrolisali neke bitne tokove robe i novca u „sivim” ili potpuno ilegalnim poslovima to nastave i u novim okolnostima, nekad čak i sa istih pozicija. A dodatni ozbiljan, težak problem s tim u vezi je veliki broj demobilisanih, dobro uvežbanih vojnika koji su otpušteni bez adekvatnih programa resocijalizacije, i koji se u situaciji opšteg siromaštva, bez zaposlenja, lako odlučuju za kriminal. To pogotovo važi za jedan nemali broj onih kojima je rat, a često i zločini, dugo bio svakodnevno „zanimanje”.

Ne dovodeći u pitanje prisustvo i nesumnjiv negativan uticaj navedenih faktora na vršenje tranzicione pravde u zemljama Zapadnog Balkana, ipak se nameće utisak da je odsustvo željenih i potrebnih rezultata u najvećoj meri posledica jednog posebnog faktora.

Uprkos tome što su praktično sve garniture na vlasti deklarativno posvećene procesu pomirenja u regionu, konkretne mere za uspostavljanje tranzicione pravde uglavnom su slabe, izostaju i nemaju pravu podršku političkih aktera.

Mehanizmi kao što su suđenja za ratne zločine i potrage za nestalim osobama u velikoj meri predstavljaju rezultat zahteva međunarodne zajednice, dok ih u praksi često opterećuje i opstruira uticaj politike i ideoloških opredeljenja nosilaca vlasti. Stvarni odnos predstavnika političke elite na vlasti prema potrebi uspostavljanja pravde u odnosu na zločine iz devedesetih godina XX veka često ilustruje javna podrška osuđenim ratnim zločincima i pojedincima, za koje postoje ozbiljne indicije o umešanosti u ratne zločine.

Suđenja za ratne zločine hronično se suočavaju sa brojnim problemima, koji godinama unazad značajno ograničavaju uspostavljanje krivične pravde za zločine iz prošlosti. I

ostvarivanje prava žrtava na materijalne reparacije na sličan način otežavaju brojne normativne institucionalne prepreke. Institucije definitivno nisu ni izbliza u dovoljnoj meri posvećene ispunjavanju obaveze pružanja reparacija žrtvama, u skladu sa međunarodnim standardima.

I na planu tzv. simboličkih reparacija prisutne su uglavnom komemoracije događaja koje su etnički „obojene”; štaviše, tu se zločini često relativizuju, pa čak i potpuno negiraju. Evidentno je i odsustvo ozbiljnih napora za izgradnju kulture empatije i sećanja na žrtve. I potraga za nestalim osobama ide jako sporo, delimično usled nepostojanja adekvatnog zakonskog okvira, a delom i zbog pasivnog odnosa nadležnih institucija.

Arhive vojske, službi bezbednosti i policije, koje sadrže važnu građu za utvrđivanje relevantnih činjenica o oružanim sukobima tokom devedesetih, kao i o lokacijama stratišta ili grobnica, po pravilu su veoma teško dostupne zainteresovanim pojedincima, nevladinim organizacijama i široj javnosti.

Nisu sprovedene i ne sprovode se ni mere provere ratne prošlosti zaposlenih i zainteresovanih za zaposlenje u bezbednosnim strukturama, kao ni funkcionera. Iz institucija nisu sistematski uklanjani pojedinci umešani u kršenja ljudskih prava.

I pored toga što je u svim zemljama Zapadnog Balkana snažno prisutna svest o potrebi izgradnje demokratske, pravne države na unutrašnjem planu i ostvarivanja pune normalizacije međusobnih odnosa na međunarodnom planu, ostvarivanje tranzicione pravde ipak nije pod odlučujućim uticajem te svesti. Iako pravna država, normalni međusobni odnosi i prosperitetna koegzistencija kao suštinski i trajni interesi svake od ovih zemalja podrazumevaju vršenje tranzicione pravde, odlučujući uticaj na to ipak imaju pragmatični dnevno-politički interesi vladajućih garnitura, koji često ne samo da nisu komplementarni sa idejom tranzicione pravde i interesima zemlje, nego su im i direktno suprotni.

Spremnost vladajućih garnitura zemalja Zapadnog Balkana da verbalno podrže (ili bar da ne dovode u pitanje) značaj ostvarivanja tranzicione pravde je već dugi niz godina u velikom, ogromnom raskoraku sa njihovim praktičnim delovanjem.

Čak i samo lapidaran osvrt na primenu (ili pokušaje primene) nekih od instrumenata tranzicione pravde u zemljama Zapadnog Balkana pokazuje da je ta politička podrška bila ili varljiva, lako podložna promenama, ili licemerna i neiskrena. I što je još gore, pokazuje da je sama ideja tranzicione pravde bila predmet neprincipijelnog političkog nadigravanja, često samo puko sredstvo za popravljjanje sopstvenog autoriteta u očima domaće ili, pogotovo, međunarodne javnosti.

Takav osvrt, razume se, može da pođe od toga da sprovođenje tranzicione pravde, kako to govori uporedno-pravna praksa, generalno podrazumeva i primenu brojnih, različitih mehanizama determinisanih realnim okolnostima konkretnog društva; ipak, moglo bi se reći da su i u teoriji i u praksi afirmisana četiri glavna instrumenta:

1. krivično gonjenje,
2. komisije za istinu i pomirenje,
3. veting i lustracija i
4. reparacije.

Uprkos tome što predstavnici vlasti u regionu Zapadnog Balkana (odnosno bivše Jugoslavije) deklarativno iskazuju „punu posvećenost” procesu pomirenja, konkretne mere za uspostavljanje tranzicione pravde uglavnom ne daju željene efekte (ili ti efekti sasvim izostaju), a jedan od glavnih uzroka je to što potrebna, odnosno nužna politička podrška po pravilu ili izostaje ili je samo simbolična, i to iz razloga koje smo već pomenuli.

Osvrt na sadržinu svakog od ova četiri instrumenata tranzicione pravde i, istovremeno, na činjenice o njihovoj primeni (ili bar pokušajima primene), pokazuje odsustvo željenih rezultata. Kao što je već rečeno, odsustvo rezultata je umnogome posledica uticaja zatečenih, nasleđenih faktora kao što su nefunkcionalnost i preopterećenost pravosudnog sistema, kadrovski deficiti, loše zakonodavstvo, siromaštvo, opšti porast kriminala svojstvenog tranzicionim zemljama i sl., ali je ono posebno, u odlučujućoj meri, posledica činjenice da političke elite zemalja Zapadnog Balkana prema ideji tranzicione pravde imaju nedosledan i neiskren odnos. Institucionalizaciji i primeni instrumenata tranzicione pravde one ne pristupaju sa punom svešću o njihovoj potrebi

već uglavnom pod pritiskom javnosti, nekada domaće a češće strane, međunarodne; što je još gore, te elite su po pravilu spremne da idejom tranzicione pravde manipulišu u svrhu ostvarivanja pragmatičnih, sopstvenih dnevnopolitičkih interesa, što je nekad čak i direktno protivno stvarnim ozbiljnim interesima svojih zemalja, naroda i građana.

1. KRIVIČNO GONJENJE

Krivični progon izvršilaca krivičnih dela u sukobima na prostorima bivše Jugoslavije odvijao se na dva plana:

1) Na međunarodnom planu, pred specijalnim sudskim institucijama koje su UN osnovale upravo u te svrhe, kao što je bio Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, poznat i kao Haški tribunal;

2) Na unutrašnjem planu, pred redovnim sudovima opšte nadležnosti, ili pred specijalnim sudovima, u državama nastalim raspadom Jugoslavije.

Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju – Haški tribunal

Kad su u pitanju postupci krivične odgovornosti za teške povrede ljudskih prava, odnosno za zločine počinjene u sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, institucija koja bez ikakve sumnje ima najmarkantnije, centralno mesto svakako je Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) – famozni Haški tribunal, prvi sud za ratne zločine koji su osnovale Ujedinjene nacije, a takođe i prvi međunarodni sud za ratne zločine posle sudova osnovanih u Nirnbergu i Tokiju po završetku II svetskog rata.

U skladu sa glavom VII Povelje Ujedinjenih nacija, MKTJ je 25. maja 1993. osnovao Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija.⁴

⁴ Rezolucija Saveta bezbednosti UN br. 827.

Tribunal je počeo sa radom 1994. a prestao 30. novembra 2017. okončavši sve prvostepene postupke, s tim da je njegov rad nastavio takozvani Mehanizam za međunarodne krivične sudove, sa zadatkom da okonča preostale žalbene postupke.

Tokom više od 24 godine rada, Tribunal je procesuirao 161 optuženog i izrekao 83 osuđujuće presude na višegodišnje kazne zatvora, među kojima pet na doživotni zatvor. Osim osuđujućih, Tribunal je izrekao i 19 oslobađajućih presuda. Presude obe vrste izazivale su (a i danas izazivaju) oprečne ocene javnosti u zemljama bivše Jugoslavije.

Sticajem okolnosti, nijedan od trojice glavnih aktera u ratnim sukobima zbog kojih je Tribunal osnovan nije pred njim i osuđen. Nekadašnji predsednik Srbije i SR Jugoslavije Slobodan Milošević bio je optužen za zločine protiv čovečnosti počinjene na Kosovu, ali je umro 2005. u pritvorskoj jedinici Tribunala. Druga dva glavna aktera iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Franjo Tuđman i Alija Izetbegović nisu ni optuženi: ova činjenica korišćena je kao argument u kritikama rada Tribunala, povodom navodno neravnomernog tretmana izvršilaca zločina iz različitih sredina. Međutim, najverovatnije je da su i Tuđman i Izetbegović izbegli pojavljivanje pred Tribunalom samo zato jer su u međuvremenu umrli. Na primer, u jednom od svojih najpoznatijih intervju⁵ datih povodom aktivnosti tužilaštva i MKTJ, Karla del Ponte, glavna tužiteljka Tribunala, izjavila je: „Imali smo otvorenu istragu o Tuđmanu, podizanje optužnice bilo je blizu”, a na pitanje za šta bi Tuđman bio optužen, odgovorila je: „Za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine”. Na pitanje da li će biti podignuta optužnica protiv Izetbegovića, odgovorila je kratko: „Istraga je u toku”.

I činjenica da su više od polovine procesuiranih bili Srbi iz vojnog i političkog „establišmenta” Srbije i Republike Srpske bila je u tim zemljama čest povod za tvrdnje da je Haški tribunal „antisrpski” i da deli „pravdu pobednika”. S druge strane, oni koji su podržavali Sud i njegove aktivnosti isticali su kao kontraargument to da su najviše najvećih zločina u sukobima izvršile upravo srpske snage.

Haški tribunal je bio često i oštro kritikovan i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, što je konstantno izazivalo utisak da niko nije zadovoljan njegovim radom. Osim pomenute

⁵ Intervju Karle del Ponte za italijanski list *Repubblica* od 29.04.2001.

„nesrazmere” u pogledu broja procesuiranih, kritičari Tribunala su u svim bivšim jugoslovenskim republikama kao nedostatke navodili i njegovu sporost u radu i vrlo visoke troškove. Neretko je pominjan i navodni uticaj SAD i pojedinih država EU na odluke Tribunala.⁶

Većina kritika odnosila se na jedan relativno mali broj konkretnih presuda. U Srbiji je najviše kritika javnosti verovatno izazvala presuda kojom je od optužbi za zločine nad srpskim civilima i ratnim zarobljenicima na području Srebrenice oslobođen jedan od ratnih komandanata Armije BiH, Naser Orić, kao i oslobađajuća presuda nekadašnjem vođi OVK (a kasnijem premijeru Kosova) Ramušu Haradinaju, za ratne zločine nad nealbanskim stanovništvom na Kosovu. Vrlo sličan revolt javnosti je izazvala i odluka Žalbenog veća Tribunala da oslobodi hrvatske generale Antu Gotovinu i Mladena Markača.

I u javnosti Hrvatske i BiH bilo je oštih reagovanja na odluke Tribunala. Posebno oštre kritike mogle su se npr. čuti na odluku Žalbenog veća Haškog suda o poništavanju kazne od 27 godina zatvora bivšem načelniku Generalštaba Vojske Jugoslavije Momčilu Perišiću, koju mu je izreklo Prvostepeno veće. Veliko nezadovoljstvo javnosti u Hrvatskoj i BiH izazvala je i odluka o puštanju na slobodu optuženog Vojislava Šešelja pre donošenja presude i bez uslova.

„Glavni” kritičari odluka Tribunala u svim sredinama bili su političari, a neretko i visoki, najviši državni funkcioneri. Kritike na račun Tribunala u svim državama bivše Jugoslavije prepoznatljive su pre svega kao „političke”, odnosno kao politički konjunkturane. Te kritike su po pravilu stavljane u funkciju realizacije dnevnopolitičkih, nekada i doslovno banalnih ciljeva. Shodno tome, one su se najčešće zasnivale na paušalnim argumentima tipa „osuđuju samo naše a oslobađaju njihove” i, mada su po pravilu bile vrlo glasne i zapaljive, one su se retko zasnivale na ozbiljnoj, argumentovanoj, pravnoj kritičkoj analizi odluka Suda.

Uz sve to, usled pozicija, odnosno faktičkih mogućnosti koje su pojedini kritičari imali na raspolaganju, stvari često nisu ostajale samo na verbalnim kritikama već su se manifestovale i kroz realne probleme u vezi sa izvršavanjem preuzetih obaveza saradnje sa Tribunalom. Iako,

⁶ Posebno indikativan bio je „slučaj” sudije MKTJ iz Danske, Frederika Harhofa, kasnije razrešenog dužnosti: u jednom privatnom pismu koje je dospelo u javnost i koje je potom objavljeno u više medija, on je, povodom nekih oslobađajućih presuda Žalbenog veća hrvatskim i srpskim generalima, izrazio bojazan da „sud menja kurs” pod pritiskom vojnog establišmenta nekih uticajnih zemalja.

bar na relevantnom nivou, obaveza saradnje sa Tribunalom nikada nije načelno i formalno dovođena u pitanje, u određenom broju slučajeva je ipak dolazilo do situacija koje je međunarodna zajednica doživljavala kao opstrukciju dogovorene saradnje, bilo da je reč o faktičkim postupcima, bilo da se radilo o razlikama u „tumačenju prava”.⁷

Takav odnos je na svoj način ilustrovao poznati advokat, a kao branilac i bitan akter dešavanja u MKTJ, Ante Nobile, komentarišući brojne oštre, gnevne reakcije hrvatskih političara na osuđujuću presudu šestorici vojnih i političkih vođa tzv. Herceg-Bosne, za zločine koje su počinile hrvatske jedinice pod njihovom kontrolom: „Jučer smo čuli od najviših političkih dužnosnika u Hrvatskoj da oni odbacuju presudu Haškog tribunala, a neki su odbacili uopće Haški tribunal, a zaboravljaju da smo se kleli u Haški tribunal kada je oslobodio generala Gotovinu, kako smo aplaudirali Tribunalu i bili ponosni što je Haški tribunal utvrdio da general Gotovina i ostali generali koji su bili optuženi nisu počinili kazneno djelo, kako su hrvatski narod, država i vojska osvjetlali obraz u Hagu, a sada kada je Hag osudio neke Hrvate ne priznajemo Hag niti njegove presude”, rekao je Nobile, dodajući: „Da ironija bude još veća, Gotovinu je oslobodio kao predsjednik vijeća sudac Teodor Meron, koji je jučer bio u vijeću koje je osudilo šestorku. Tu se pokazuje besmisao svih tih populističkih napada od strane hrvatskih političara prema Haškom tribunalu.”

Na sličan način govorilo se i u Srbiji: „Ako je sud u Hagu tobože bio samo zupčanik u mehanizmu sveopšte antisrpske politike svetskih centara moći, kako se sugerije, onda se zadatak demontaže tog mehanizma ne može prepustiti naporima pojedinaca, ne može se taj cilj postići švercovanjem fragmentarnih svedočanstava kroz institucije, demonstriranjem uvređenosti u ovoj ili onoj međunarodnoj organizaciji, retoričkim e-nek'-si-im-rekô tiradama i sličnim doskočicama. Da ne govorim o tome da se gotovo nigde (uz zaista retke izuzetke) u javnim debatama ili u tekstovima posvećenim ovoj temi ne može čak ni naslutiti da su autori koji se autoritativno kritički izjašnjavaju o radu Tribunala neku od presuda makar pažljivo pročitali. Dosadno je, ali poučno... Dakle: tim domaćih i međunarodnih stručnjaka i onda

⁷ Poslednji takav slučaj, trenutno veoma aktuelan, jeste odbijanje Srbije da Međunarodnom mehanizmu za krivične sudove („nasledniku” MKTJ) izruči dva člana SRS-a, poslanike Vjericu Radetu i Petra Jojića, koji su još 2012. pred MKTJ optuženi da su pretnjama i podmićivanjem uticali na svedoke optužbe u postupku protiv Vojislava Šešelja.

osporiti tačku po tačku (makar one najteže) haških presuda (makar onih najvažnijih), ako argumenti za to postoje. Ako je sve laž i prevara – neće biti teško razgrnuti tamu svetlom istine. Sve drugo je ne samo neuverljivo, nego i neozbiljno, a radi se o – najmanje što se može reći – ozbiljnoj stvari u kojoj se već dvadeset godina mistifikuje i akcijaši. Naravno, umesto smirene argumentacije, mnogo je lakše stvoriti u društvu atmosferu antihaške hajke i harange, kako državne strukture već po tradiciji rešavaju polemička pitanja o ovoj temi.”⁸

Bez obzira na kritike iz bivših jugoslovenskih republika (i naravno, ne samo odatle), značaj uloge i rezultata MKTJ u očima velikog dela međunarodne zajednice je nesumnjivo veliki, izuzetan. Mnogo puta je to nedvosmisleno izraženo u istupanjima istaknutih predstavnika međunarodne zajednice; kao tipičan primer možda mogu poslužiti reči jednog od svakako najistaknutijih, Antonija Guteresa: „Zahvaljujući radu ovog Suda biće nemoguće više ikada prekrajati istoriju. Velika mi je čast da sam ovde kako bih prisustvovao zatvaranju Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju. Kada je stvoren taj Međunarodni krivični sud, bio je to momenat od istorijske važnosti.”⁹

MKTJ je prestao sa radom, ali je njegov značaj nesporan a rezultati postupaka vođenih pred njim i dalje relevantni. Jedan od evidentnih, najvažnijih rezultata je to što je prekinuo praksu nekažnjivosti moćnika. Može se sa izvesnošću reći da mnogi od ljudi koji su osuđeni za dokazane teške povrede ljudskih prava i zločine ne bi bili osuđeni pred sudovima svojih država, jer pred njih nikada ne bi bili ni izvedeni. Štaviše, vrlo je verovatno da bi mnogi od njih ostali na pozicijama sa kojih bi mogli negativno da utiču ne samo na ostvarivanje tranzicione pravde, nego i na proces tranzicije uopšte.

Drugi po važnosti očekivani rezultat, „pomirenje”, evidentno nije ostvaren. Međutim, veliko je pitanje koliko je i da li je uopšte bilo realno očekivati takav rezultat od jednog suda.

Za takav dragocen tranzicioni rezultat potrebno je mnogo više. Neophodni su faktori koji očitito nisu bili obezbeđeni, pre svega aktivnosti politički relevantnih faktora usmerene na afirmaciju ideja pravde, istine i prosperiteta, ali i kontinuirane i dosledne aktivnosti organa

⁸ „Haški sud, Srbija i komentari”, Srđan Milošević, www.peščanik.rs

⁹ Antonio Guterres, generalni sekretar UN, na ceremoniji zatvaranja MKTJ, Hag, 21. novembar 2017.

nacionalnih pravosuđa na procesuiranju i kažnjavanju ljudi odgovornih za kršenja ljudskih prava i zločine.

Evidentno je da je to u velikoj meri izostalo, da je to nešto na čemu se u budućnosti mora raditi bolje i mnogo više. Rezultati rada MKTJ i njihove „poruke”, koliko god bili osporavani, u tom kontekstu mogu biti i te kako korisni.

„Političari su bili glavni protivnici Haškog suda. Danas su na važnoj raskrsnici, moraju se distancirati od zločina i prestati da se kriju iza lažnih tvrdnji o kolektivnoj krivici. Širom regiona osuđeni ratni zločinci se smatraju herojima dok se žrtve zanemaruju, a pomirenje je često nadvladano nacionalističkom retorikom. Premda se Sud zatvara, njegov rad se mora nastaviti. Ukoliko ima političke hrabrosti, naše presude mogu da uklone teret kolektivne krivice. Evropske integracije zahtevaju odlučan raskid sa retorikom prošlosti.”¹⁰

Suđenja za kršenja ljudskih prava i zločine pred nacionalnim sudovima

I kad se govori o tranzicionoj pravdi koja se ostvaruje, odnosno koja bi se morala ostvarivati u krivičnim postupcima pred nacionalnim sudovima, ključni problem predstavlja nedostatak političke volje za sveobuhvatnim, doslednim, iskrenim i institucionalizovanim suočavanjem sa ružnim nasleđem sukoba iz devedesetih godina prošlog veka. Usled toga, a uprkos deklarativno iskazanoj spremnosti manje-više svih relevantnih političkih struktura da tom procesu pruže potrebnu podršku, očekivani rezultati tranzicione pravde uglavnom izostaju.

Primer Srbije može da posluži kao „dobra” ilustracija nedoslednog i kontroverznog odnosa vladajućih političkih struktura (koje su se u međuvremenu i smenjivale) prema obezbeđivanju potrebnih, osnovnih pretpostavki za efikasan krivičnopravni tretman izvršioca ratnih zločina.

S jedne strane, imamo činjenicu da je potrebna struktura institucija za procesuiranje ratnih zločina u Srbiji uspostavljena relativno rano. Normativno, to je učinjeno još 2003. godine, donošenjem Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine.¹¹

¹⁰ Serž Bramerc, glavni tužilac, na ceremoniji zatvaranja MKTJ, Hag, 21. novembar 2017.

¹¹ „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 10/2007, 104/2009, 101/2011.

Nakon toga, a shodno tom Zakonu, na otkrivanju i krivičnom gonjenju ratnih zločina u Srbiji počinju da rade Tužilaštvo za ratne zločine, Odeljenje za ratne zločine Višeg suda u Beogradu, Odeljenje za ratne zločine Apelacionog suda u Beogradu, Služba za otkrivanje ratnih zločina pri Ministarstvu unutrašnjih poslova (MUP), Jedinica za zaštitu pri MUP-u i Služba za pomoć i podršku žrtvama i svedocima pri Odeljenju za ratne zločine Višeg suda u Beogradu, a uspostavljena je i posebna pritvorska jedinica u okviru Okružnog zatvora u Beogradu.

Uspostavljanje specijalizovane strukture organa u relativno kratkom roku moglo bi da govori u prilog rešenosti političkih faktora da se taj proces odvija kako valja. Ali sa druge strane, što je vrlo indikativno, tokom celih prvih 12 godina rada (2003–2015), specijalizovane institucije za procesuiranje ratnih zločina u Srbiji delovale su bez ikakvog strateškog okvira. Radile su dakle *ad hoc*, od prilike do prilike, uprkos kompleksnosti materije kao i izuzetno velikom broju potencijalnih i nerešenih predmeta. Tek 2015. godine, moglo bi se reći pod „pritiskom” primedbi koje su stizale iz Evropske unije, Srbija je pristupila izradi nacionalne strategije za procesuiranje ratnih zločina. Navedeno svakako ne govori u prilog postojanju korektnog odnosa političke vlasti prema ovom važnom segmentu vršenja tranzicione pravde, naprotiv.

Suđenja za ratne zločine su uglavnom zapravo bila rezultat zahteva međunarodne zajednice, dok su u praksi ona zapravo u kontinuitetu bila pod snažnim različitim negativnim uticajima vlasti, političkih i ideoloških opredeljenja njenih nosilaca. O stvarnom odnosu predstavnika političke „elite” prema potrebi uspostavljanja tranzicione pravde govore različiti postupci, koji uključuju i česte neprikrivene manifestacije javne podrške osuđenim ratnim zločincima, ili pojedincima za koje postoje ozbiljne indicije da su bili umešani u ratne zločine. Štaviše, bilo je i situacija u kojima se ta podrška manifestovala u vidu neprikrivenog pritiska, čak i pretnjama upućenim predstavnicima organa gonjenja, kao što je npr. bio slučaj povodom javno iznetih sumnji da je general Diković, načelnik Generalštaba Vojske Srbije, umešan u izvršenje ratnih zločina: tom prilikom bili smo svedoci gotovo besprimernih izjava Tomislava Nikolića, predsednika republike, odnosno njegovih poruka koje je on putem medija uputio Vladimiru Vukčeviću, tadašnjem glavnom tužiocu za ratne zločine. Tom prilikom mu je poručio da „pazi šta to kopa po Srbiji” jer „on nije organ Haškog tribunala i nije postavljen da samo napada Srbiju”, kao i da „razmisli da li вреди da toliko laže da bi ispunio nečiji zadatak”.

Može se reći da je za sve bivše jugoslovenske republike neprimereno dugo trajanje sudskih postupaka za ratne zločine tipično obeležje. Procesuiranja ratnih zločina vrlo često, gotovo po pravilu, traju dug niz godina, što se neminovno negativno odražava na ukupan proces tranzicione pravde. Dugo trajanje postupaka posledica je odlaganja pretresa, iz raznoraznih razloga. Bez obzira na to da li je razlog nedolazak svedoka ili (često krajnje diskutabilni) zdravstveni problemi optuženih, dugo trajanje postupka je praktično postalo pravilo.¹²

Posledice višegodišnjeg trajanja sudskih postupaka su dalekosežne i ozbiljne. Vreme radi svoje, optuženi umiru, a žrtve i svedoci gube poverenje u pravosuđe. Sve to zajedno šalje vrlo negativnu i obeshrabrujuću poruku. U istom kontekstu nije nimalo nevažno, naprotiv, da odugovlačenje postupaka demotiviše i bez toga nedovoljno zainteresovanu javnost; osim toga, takav način rada je izuzetno komplikovan za medije te ih praktično onemogućava da prate suđenja, što rezultira time da mediji izuzetno retko šalju izveštaje da uopšte prate suđenja za ratne zločine.

To je delimično uzrok još jedne izuzetno negativne posledice, uzrok izostanka još jednog rezultata koji je veoma bitan za uspešan tok tranzicije. Umesto da se kod najšire javnosti stvori i raširi jasna predstava o onom što se dogodilo, o kršenjima prava i zločinima, o potrebi da se počiniozi zločina kazne a da se grade odnosi u kojima zločini ne mogu da se ponove, suočavamo se sa velikim i rastućim neznanjem o svemu tome.

Na primer, neka istraživanja u Srbiji¹³ pokazala su da velika većina ispitanika, čak 85%, ne zna da navede nijedan događaj za koji se sudilo (ili se sudi) pred domaćim sudom, dok 79% ispitanika ne zna da navede nijedan državni organ koji je uključen u procesuiranje ratnih zločinaca. Nekih 71% ispitanika nije znala ništa o opsadi Sarajeva, koja je trajala skoro četiri godine. O zločinu na poljoprivrednom dobru Ovčara kod Vukovara, 64% građana takođe nije znalo ništa. Većina ispitanika nije znala ništa o masovnim grobnicama u Srbiji, i nije čula ni za

¹² Više nego ilustrativan primer nerazumno dugog trajanja postupka je famozni predmet „Ovčara” u kojem je, četiri godine po pravosnažnosti, presuda ukinuta i predmet vraćen Odeljenju za ratne zločine Apelacionog suda na ponovno odlučivanje u žalbenom postupku, koji je pravosnažno okončan tek krajem 2017. godine, 14 godina po podizanju optužnice.

¹³ Istraživanje „Obaveštenost građana o ratovima devedesetih, zločinima i suđenjima optuženim za ratne zločine” radio je istraživački centar „Demostat” za potrebe dnevnog lista *Danas*.

jedan logor koji se nalazio na teritoriji Srbije; u isto vreme, 52% ispitanika nije znalo da navede nijedan zločin počinjen nad srpskim stanovništvom.

Čak i ako pođemo od pretpostavke da ovo, kao i druga slična istraživanja ima vrlo relativnu vrednost, definitivno je jasno da navedeni podaci govore nešto što je poznato i nesporno: stanje i rezultati u ostvarivanju tranzicione pravde koje je trebalo obezbediti kroz aktivnosti nacionalnih sudova nisu zadovoljavajući. Nužni su daleko bolji rezultati, čemu bi kvalitativan doprinos morali dati upravo nacionalni sudovi. Ovo utoliko pre što je, nakon što je MKTJ prestao sa radom, Međunarodni mehanizam za krivične sudove upravo njima u celosti prepustio suđenja počinocima ratnih zločina.

S tim u vezi, šansu za potrebn, novi, dodatni podsticaj procesu tranzicione pravde na prostorima bivše Jugoslavije može da pruži proces integracija država sa ovog prostora u Evropsku uniju. Iako zahtevi Evropske unije (bar eksplicitno) ne obuhvataju neka od bitnih pitanja tranzicione pravde (reparacije, veting, itd.), reforme koje će ove države morati da pokreću trebalo bi da obezbede kvalitetniji okvir i za proces uspostavljanja tranzicione pravde. Razume se, poseban značaj u tom pogledu imaju reforme koje zahteva EU, a koje se tiču oblasti vladavine prava, što je obuhvaćeno posebnim pregovaračkim poglavljem pod nazivom Pravosuđe i osnovna prava.

2. KOMISIJE ZA ISTINU I POMIRENJE

Zajedno sa krivičnim gonjenjem pred međunarodnim ili domaćim sudovima, vetingom, lustracijom i programima za reparacije, važan deo instrumentarija za uspostavljanje tranzicione pravde čine i komisije za istinu i pomirenje.

Suočavanje sa prošlošću dugo se gotovo isključivo vezivalo za primer Nemačke nakon pada nacizma i za njeno suočavanje sa posledicama nacističkih zločina. Proces „suočavanja sa prošlošću” tada se još uvek nije označavao terminom tranziciona pravda: taj termin ušao je u širu upotrebu tek pre nekoliko decenija.

Dug niz novih pitanja u tumačenju pravde i odgovornosti pokrenut je tek sa velikim tranzicijama iz osamdesetih godina prošlog veka, pre svega onih u Latinskoj Americi. Do tada je akcenat tranzicije bio na pitanjima budućnosti, pitanjima uređenja i funkcionisanja budućeg društva. Ali nakon rušenja autoritarnih režima u nekim zemljama Latinske Amerike, zahtevi porodica žrtava i organizovanih aktivista za ljudska prava su u prvi plan izbacili upravo pitanje prošlosti, kao izuzetno važno za izgradnju budućnosti.

U tim zemljama, dilema o većem ili manjem značaju potrebe za pravdom i odgovornošću sa jedne strane, i za mirnim i prosperitetnim funkcionisanjem novog društvenog sistema sa druge strane bila je neizbežna. A otklanjanje te dileme bio je vitalno važan zadatak države, u kontekstu stvaranja uslova za uspešnu tranziciju.

Pre toga su tranziciona društva imala mogućnost izbora, te su birala ili potpuno ignorisanje zločina iz prošlosti, kao što je sve doskora radila Španija, ili neki od modaliteta „pobedničke pravde“, kakva je demonstrirana u Nirnbergu.

Tek su tranzicije zemalja Latinske Amerike dovele do zaključka da je otvaranje i rešavanje pitanja zločina iz prošlosti izuzetno važno za budućnost, za potpuno ozdravljenje društva. Međutim, kako su te tranzicije u velikoj meri bile rezultat kompromisa između predstavnika novih demokratskih vlasti i predstavnika starih autoritarnih režima, koji se nisu odmah odrekli kontrole nad svim centrima moći, mogućnosti za sudsko gonjenje odgovornih bile su po pravilu vrlo skromne. Zbog toga su zemlje Latinske Amerike morale da traže alternativna rešenja.

Tako su se kao adekvatan model pojavile komisije za istinu i pomirenje, koje su uglavnom figurirale kao alternative, kao zamena za krivično gonjenje počilaca zločina. Takav koncept komisija za istinu dugo je bio dominantan, praktično jedini, sve do ratova na Zapadnom Balkanu (odnosno u bivšoj Jugoslaviji) i užasnog rata i genocida u Ruandi.

U načelu, a zbog okolnosti uspostavljenih usled hladnog rata, međunarodna zajednica se sve do početka devedesetih godina praktično i nije mešala u unutrašnja pitanja tranzicija raznih zemalja. Međutim, dva pomenuta velika sukoba, jedan u Evropi i drugi u Africi, oba sa užasnim

posledicama, doneli su novi zaokret u vezi sa pitanjima odgovornosti, pogotovo u vezi sa krivičnim progonom odgovornih.

Kada je reč o „sukobljavanju nadležnosti” sudskih i vansudskih mehanizama, što su ranije mnogi smatrali vrlo problematičnim, ipak je konačno prevladalo mišljenje da se ti mehanizmi međusobno ne isključuju, te da su oni zapravo komplementarni.

Prema međunarodnom pravu, krivično gonjenje počilaca zločina predstavlja međunarodnu obavezu svake države. Međutim, sudski procesi ne mogu da odgovore na sva pitanja koja otvara nasleđe ružne prošlosti. Krivični sudski procesi se ne bave potrebama žrtava i zajednica koje su preživele zločine, ne bave se ni menjanjem zakona i institucija koji su omogućili ili učestvovali u masovnim kršenjima ljudskih prava i u zločinima – oni se bave isključivo odgovornošću konkretnih pojedinca.

I nakon okončanja sudskih postupaka ostaju otvorena pomenuta i druga brojna pitanja koja traže odgovore. Te odgovore mogu da daju (ili bar to mogu da pokušaju) komisije za istinu i pomirenje. Sasvim pojednostavljeno rečeno, s obzirom na to da je njihovo osnivanje i delovanje evidentno i neka vrsta moralnog akta i da njihovi izveštaji predstavljaju neku vrstu moralne sankcije, te komisije imaju širi prostor za delovanje od onog koji je omeđen normama krivičnog prava, one mogu da deluju i na onim pravcima kojima sudovi ne mogu da idu.

Prva komisija za istinu osnovana je 1974. u Ugandi, a od tada ih je u svetu osnovano više desetina raznih, sličnih naziva. Kao najpoznatije, i u nekim aspektima najuspešnije, najčešće se izdvajaju i pominju Nacionalna komisija za nestale u Argentini (Conadep, 1983–1984), Komisija za istinu i pomirenje u Čileu (Retigova komisija, 1990–1991), Komisija za istinu u El Salvadoru (1992–1993), Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi (1995–1998/2004), Komisija za rasvetljavanje istorije u Gvatemali (1997–1999), Komisija za istinu i pomirenje u Sijera Leoneu (2000–2004), Komisija za istinu i pomirenje u Peruu (2001–2003).

Ocenjivanje efekata rada komisija za istinu je generalno veoma težak zadatak. Nije nimalo jednostavno uspostaviti kauzalno-funkcionalnu vezu između rada komisija i promena do kojih je došlo u drugim oblastima, kao što su sudski postupci, zakonodavne i institucionalne reforme, i

pogotovo pomirenje. Podjednako je teško proceniti i šta predstavlja „napredak” na bilo kom tranzicionom polju, jer takva procena vrlo lako (i vrlo verovatno) može da bude subjektivna. Čak i u oblastima u kojima se rezultati mogu izražavati brojevima (broj optužnica, odnosno broj pokrenutih i broj okončanih sudskih postupaka, broj ljudi koji su dobili reparacije, broj razrešenih slučajeva nestanaka), uvek može biti diskutabilno da li ostvareni rezultati predstavljaju uspeh ili ne. Priroda stvari je takva da nesporni, apsolutno pouzdani kriterijumi za procenu rezultata komisija za istinu i pomirenje ne postoje.

U vezi sa procenom rezultata komisija za istinu nezaobilazan značaj ima vremenski faktor. Napredak u krivičnim gonjenjima, institucionalnim reformama i napredak u drugim oblastima, najčešće dolazi i nekoliko godina nakon što komisija završi svoj rad. Zato ukupan napredak traži dosledno, iskreno, dugoročno, kontinuirano angažovanje kako civilnog društva tako i političkih elita, što je posebno važno. To dobro ilustruju komisije za istinu Argentine i Čilea, koje po mišljenju većine analitičara i prema većini pokazatelja, predstavljaju uspešne primere. U obe zemlje bilo je potrebno znatno više od decenije da bi se obezbedio stvaran napredak.

I pored svih realnih zamerki, ipak se može reći da su najpoznatije komisije za istinu imale vrlo pozitivne rezultate. Pre svega, kao nesporan i veoma važan rezultat treba naglasiti činjenicu da su komisije za istinu u sve većoj meri pružale javnu platformu žrtvama zločina i kršenja ljudskih prava, da su davale priliku žrtvama da najširoj javnosti ispričaju sve o onom što im se desilo. Većina analitičara koji se bave pitanjima tranzicione pravde saglasni su u pogledu toga da su javna svedočenja bila u vrlo značajnoj meri efikasna u vezi sa nizom važnih stvari, kao što su vraćanje dostojanstva žrtvama, buđenje solidarnosti u širokim slojevima društva i podsticanje javne debate o pitanjima koja su prethodno u javnoj sferi bila praktično nepoznata i o kojima se ćutalo.

Većinu svih dosadašnjih komisija za istinu i pomirenje osnivali su predsednici država. Dakle, „šef države” je „ukazom” imenovao članove komisija i kreirao mandate komisije, čineći to bez širokih konsultacija sa predstavnicima parlamentarnih i političkih stranaka, nevladinih organizacija, udruženja žrtava ili njihovih porodica. Na taj način osnovane su brojne komisije za istinu, uključujući i neke od najpoznatijih kao što su one u Argentini i Čileu.

Prednosti ovakvog načina osnivanja komisija vidljive su prvenstveno na planu efikasnosti. Osnivanje ide lakše, štedi se vreme, brže se odgovara na potrebe jer su isključene razmirice i rasprave oko sastava komisije, mandata, ciljeva, nadležnosti, metodologije, itd. Ali isto tako, ovaj način bez sumnje ima i ništa manje evidentne i brojne nedostatke.

Osnivanje komisija bez konsultacija sa predstavnicima različitih grupa zainteresovanih da uzmu učešće, pre svega bez uključivanja organizacija za ljudska prava i udruženja žrtava, vrlo lako rezultira gubitkom šire podrške, koja je za ovakva tela, da bi ona uopšte bila uspešna, praktično neophodna.

Osim toga, isključivanje predstavnika civilnog društva nema za posledicu samo to da komisija radi bez učešća ovih izuzetno važnih, kvalitetnih partnera, koji često raspolazu izuzetno kvalitetnim ljudskim resursima, već i to da smanjuje ili sasvim gubi mogućnost pristupa drugim resursima, pre svega dokumentaciji o kršenjima ljudskih prava koju su ti potencijalni partneri prikupljali tokom trajanja autoritarne vladavine, odnosno za vreme konflikata.

Sve navedeno može bitno otežati ostvarivanje onih rezultata zbog kojih se komisije za istinu i pomirenje i formiraju. Sticajem okolnosti, nažalost, kao veoma ilustrativan primer za to može poslužiti Komisija za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije.

Komisija za istinu i pomirenje u SR Jugoslaviji

U martu 2001. godine, iznenada i praktično bez prethodnih konsultacija, predsednik tadašnje SR Jugoslavije Vojislav Koštunica je osnovao Komisiju za istinu i pomirenje (KIP).

Već sam način formiranja komisije mogao je opravdati sumnje o tome da je reč o jednom političkom, manifestacionom gestu, a ne o ozbiljnom koraku ka tranzicionoj pravdi. Evo i zašto: iako su na preliminarnom sastanku potencijalnih članova Komisije od 23. marta 2001. postavljena neka suštinska pitanja u vezi sa mandatom i načinom rada buduće Komisije, pa je dogovoreno da će za sledeću sednicu biti pripremljeni i pisani dokumenti koji će jasno definisati

rad Komisije, u Službenom listu SRJ samo je „osvanula” Odluka o formiranju Komisije za istinu i pomirenje.¹⁴

Od samog početka izražavane su sumnje da se radi o političkom potezu, koji s idejom tranzicione pravde nema mnogo veze. Upozoravano je na mogućnost da će tranziciona pravda postati predmet političkih kombinacija i nadigravanja, da je cilj da se obrazovanjem Komisije zaobiđe Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), a da se istovremeno zadovolji međunarodna zajednica, koja je vršila pritisak na vladu da počne da se bavi nasleđem iz Miloševićevog vremena i odgovornošću s njim u vezi. Nažalost, praksa i rad KIP potvrđivali su te sumnje sa sve više argumenata. Pored ostalog, u prilog navedenim sumnjama (jer je teško poverovati da je reč o koincidenciji) govori i gotovo bizaran podatak da je osnivanje Komisije najavljeno neposredno uoči donošenja odluke SAD o tome da li će nastaviti da Srbiji pružaju finansijsku pomoć, koja je bila uslovljena saradnjom sa međunarodnim pravosudnim ustanovama.

I u okruženju MKTJ nije se sa mnogo simpatija gledalo na osnivanje KIP: smatralo se da će to odvratiti međunarodnu pažnju i sredstva od MKTJ i da će razvodniti napore usmerene na obezbeđenje tranzicione pravde.

Ipak, nisu svi međunarodni akteri delili ideju da bi osnivanje KIP umanjilo legitimitet MKTJ.

Veoma ugledni Međunarodni centar za tranzicionu pravdu (MCTP), jedna od najrelevantnijih svetskih nevladinih organizacija koja se bavi tranzicionom pravdom, sa sedištem u Njujorku i sa kancelarijama širom sveta, podržao je ideju o KIP i pokazao želju da saraduje. Stručnjaci Centra bili su spremni da pruže pomoć u kreiranju planova i u radu Komisije. Imajući u vidu potvrđenu sposobnost MCTP da gradi kapacitete za suočavanje s prošlošću, organizuje seminare, konferencije i treninge i da redovnim kvalitetnim izveštavanjem daje doprinos napretku na polju tranzicione pravde u tranzicionim, postkonfliktnim zemljama, ta nagoveštena pomoć mogla je biti zaista dragocena da je stvarno bila željena.

¹⁴ „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije”, br. 15/2001.

MCTP je želeo da bude u poziciji da utiče na kredibilniji sastav KIP. Glavna, najvažnija stvar u konkretnoj situaciji je bilo stanovište Centra da KIP treba da bude zvanično, državno telo iza kog stoji šef države jer to Komisiji daje potreban veći legitimitet, sa čim se inače nisu slagali brojni aktivisti za ljudska prava, koji su tvrdili upravo suprotno.

Odgovore na dileme koje je brzo i gotovo nenajavljeno formiranje Komisije izazvalo neki su tražili kroz pitanje koji će model od onih ranije korišćenih biti primenjen kod nas, onaj iz Južne Afrike ili onaj iz Čilea. To neumesno pojednostavljivanje je prof. dr. Vojin Dimitrijević, predestinirani član komisije, prokomentarisao na sebi svojstven, duhovit način: „U Južnoj Africi se radilo o istini i pomirenju unutar jedne države. Dodao bih ironično, ali mislim ozbiljno: tamo je posao bio lakši! Onaj ko je bio crnac pod aparthejdom, ostao je crnac i posle. Kod nas se neki belci prave da su bili crnci za vreme Miloševićeve vladavine! Mislim da nam je zapravo bliži model Čilea: tamo režim nije proganjao rasno drugačije, već politički drugačije. Uzgred, južnoafrički model Komisije za istinu i pomirenje je pripreman jako dugo, a Desmond Tutu je imao na raspolaganju veliki aparat. Tu stvar treba dobro promisliti.”¹⁵

Očigledno je, međutim, da stvar nije bila dobro promišljena. U sastav KIP imenovani su i ljudi koji su za dobar deo javnosti važili za nacionaliste, ljudi konzervativne orijentacije, autori tekstova u kojima su ratovi tumačeni naglašeno subjektivno, ljudi antiinternacionalističkih stavova. Od verskih zajednica samo je Srpska pravoslavna crkva imala predstavnika, a predstavnika NVO koje su se bavile pitanjima tranzicije pravde uopšte nije bilo. Iako je Komisiju imenovao predsednik SR Jugoslavije, svi članovi bili su iz Srbije, a nijedan iz Crne Gore.

Osim problema sa sastavom članova, ozbiljan problem KIP je predstavljao i prilično neobično, pretenciozno definisan delokrug rada, pogotovo imajući u vidu planirani sastav. Komisija je imala „regionalni” karakter, ili su makar takve bile pretenzije. Dakle, bila je zasnovana na ideji da samo istraživači iz Srbije prikupljaju i obrađuju dokaze o zločinima koje su činili pripadnici svih sukobljenih strana tokom jugoslovenskih ratova. Sasvim suprotno tom konceptu, aktivisti za ljudska prava i MCTP su podržavali mnogo uži pristup: po njihovom mišljenju, KIP je trebalo da se bavi samo „srpskim” zločinima počinjenim nad pripadnicima

¹⁵ „Teško suočavanje”, Slobodanka Ast, nedeljnik *Vreme*, br. 536 od 12.04.2001.

drugih naroda, uz pružanje podrške sličnim inicijativama u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj koje bi se bavile „hrvatskim” i „bosanskim” zločinima nad drugim etničkim grupama.

Protestujući zbog sastava Komisije, njenog mandata i nadležnosti, međunarodno priznati naučni radnici Vojin Dimitrijević i Latinka Perović bezmalo su odmah dali ostavke, što je bio težak dodatni udarac legitimitetu KIP. Činjenica da dvoje ljudi koji su se za vreme strašnih Miloševićevih „godina raspleta”, za vreme ratova, zločina i razaranja glasno zalagali za istinu i mir, sebe ne vide u Komisiji, i to već pri osnivanju KIP, bila je ozbiljno upozorenje na opasnost da je već na samom početku kompromitovana cela ideja o istini i pomirenju na našem prostoru.

Sastav KIP je promenjen, zamenjeni su članovi koji su dali ostavke a uključene su i verske vođe muslimanske i katoličke manjine, ali to nije otklonilo postojeće teškoće; tačnije, nije uopšte rešilo probleme, pa se KIP i dalje suočavala sa nerešivim pitanjima.

Sasvim logično, budući da nije imala mandat ni da saslušava svedoke, u takvoj atmosferi KIP nije uspela da ostvari čak ni ono što se smatra nesporno dobrim rezultatima ovakvih komisija, da bude makar „javna platforma” za žrtve zločina, njihova šansa da iznošenjem svojih tragičnih priča bude savest javnosti i podižu svest o neophodnosti odgovornosti za zločine na viši nivo.

KIP se sastala svega nekoliko puta i nije izradila nikakav izveštaj, a tih nekoliko održanih javnih sastanaka obeležilo je otvoreno neslaganje članova Komisije o tome šta njen rad treba da obuhvata, i čime ona zapravo treba da se bavi.

Sve navedeno neizbežno je dovelo u pitanje iskrenost opredeljenja za vršenje tranzicione pravde.

U tom kontekstu, jedna činjenica gotovo nedvosmisleno govori o odnosu vlasti prema KIP kao „instrumentu tranzicione pravde” – vlast nikada nije obezbedila iole ozbiljnija sredstva za rad Komisije.

Tako je potencijalno veoma korisna ideja pretvorena u predmet političke manipulacije. Imajući to u vidu, sasvim je „logično” da je KIP prestala sa radom ne ostvarivši nikakve rezultate; tačnije, ona se ugasila i doslovno nestala 2003. godine, zajedno sa SR Jugoslavijom.¹⁶

Sve što se dešavalo upućuje na zaključak da politička tranziciona strategija vlasti nije za cilj imala ostvarivanje tranzicione pravde, te da je njen pravi cilj bilo nešto sasvim drugo. Cilj vlasti bio je da poboljša međunarodnu sliku o sebi i državi, pa se opredelila da instrument tranzicione pravde, afirmisan u međunarodnim relacijama, upotrebi u nastojanju da ostvari taj cilj. Faktički, politički mandat KIP bio je da pokaže da su drugi (uključujući tu i međunarodne faktore) odgovorni za raspad Jugoslavije, a da se Srbija (odnosno Srbi) bezrazložno i nepravедno prikazuju u crnom ili sivom svetlu, kao nekakva „balkanska strašila”.

Veoma je diskutabilno da li je čak u kontekstu tog „pravog” cilja bilo nekih bar privremenih, korisnih rezultata, ali je sasvim izvesno da u vezi sa onim što je trebalo i moralo da bude cilj, nema prostora za diskusiju i da na planu tranzicione pravde nije bilo nikakvih rezultata.

Iskustvo Srbije sa KIP pokazalo je sledeće: kada se ideje kao što je komisija za istinu primenjuju u društvu čije političke „elite” nisu sposobne ili, tačnije, nisu iskreno opredeljene da to čine dosledno, one mogu biti potpuno kontraproduktivne.

Komisija za istinu i pomirenje u Srbiji ostala je trajan primer toga kako se svrha projekta tranzicione pravde može potpuno izokrenuti. Ideja koja je trebalo da bude u funkciji istine, pravde i društvenog pomirenja „realizovana” je tako da je ne samo potencijalno nego i suštinski produbila postojeće dileme, sumnje, etničke i druge predrasude i podele.

Taj potpuni neuspeh KIP je ovaj model tranzicione pravde u očima javnosti obeležio kao neefikasan, politizovan i sasvim beskoristan. Utisak o potpunom neuspehu bio je toliko snažan da su inače po pravilu suprotstavljene grupe, poput npr. konzervativnih, nacionalistički nastrojenih istoričara s jedne i liberalnih aktivista za ljudska prava s druge strane, saglasno

¹⁶ Namerno, ili možda i usled birokratskog propusta, u aktima kojima je definisana administrativna struktura nove državne tvorevine (Državna zajednica Srbija i Crna gora), bez ikakvog objašnjenja ili komentara nije bilo predviđeno mesto za KIP, ona je jednostavno „zaboravljena”.

delile ocenu da je ideja komisije za istinu i pomirenje za Srbiju nepovratno iskorišćena i da je definitivno odbačena. Po svemu sudeći, ta negativna ocena prešla je granice Srbije, pa su je vladajuće elite drugih bivših jugoslovenskih republika rado koristile kao mogući argument protiv sličnih pokušaja utvrđivanja istine u svojim sredinama, kao prve pretpostavke vršenja tranzicione pravde. Potpunim krahom Komisije se u velikoj meri može objasniti činjenica da je ona do danas ostala praktično jedini takav primer u državama na prostoru bivše Jugoslavije.

Neuspeh KIP u Srbiji imao je konsekvence i na međunarodnom planu. Te konsekvence definitivno stavljaju pod veliki znak pitanja čak i eventualne očekivane i željene rezultate političke manipulacije idejom tranzicione pravde, rezultate na planu ostvarivanja političkih ciljeva kao što su unapređenje ugleda vlasti, i pogotovo države. Jer, izvesno je da nikakvom i ničijem ugledu nikako nije moglo doprineti npr. to što je MCTP, koji je prethodno svoje ime i autoritet stavio na raspolaganje KIP, u svom izveštaju o tranzicionoj pravdi u Srbiji, označio „srbijansku” KIP kao primer kako ne treba osnivati komisiju za istinu.

Na međunarodnom planu, MCTP je od tada počeo da podržava bitno drugačiji koncept komisije za istinu – regionalnu komisiju, čiji bi članovi, predstavnici Srbije, Hrvatske i Bosne, zajedno radili na identifikovanju svih žrtava rata.

Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine – REKOM

Sve što smo prethodno naveli dovodi nas do još jedne ideje koja je već dugo prisutna i koja nije realizovana, uprkos na prvi pogled evidentnom nespornom legitimitetu i veoma snažnoj podršci i stručne i opšte javnosti. A razloge zbog kojih ona nije realizovana takođe treba tražiti u pretenzijama političkih elita država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije da i tu ideju iskoriste kao predmet političkih manipulacija i međusobnog „nadgornjavanja”.

Ideja o formiranju i delovanju regionalne komisije za istinu svoju artikulaciju dobila je kroz proces izražen terminom REKOM. Termin je skraćenica punog naziva Regionalne komisije za

utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine.

REKOM je osmišljen kao zvanična, međudržavna komisija koju bi trebalo zajednički da formiraju države naslednice nekadašnje SFRJ. To je vansudsko telo, sa zadatkom da utvrdi činjenice o svim ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava u vezi sa ratom; da poimenično popiše sve žrtve rata i utvrdi okolnosti njihove smrti; da prikupi podatke o mestima zatvaranja, o licima koja su protivpravno zatvarana, podvrgavana mučenju i nečovečnom postupanju, kao i da izradi njihov sveobuhvatan popis; da prikupi podatke o sudbini nestalih, kao i da održi javna slušanja žrtava i drugih lica o nedelima u vezi sa ratom. Regionalna komisija treba da bude nezavisna od svojih osnivača i da se finansira iz donacija.

Proces REKOM započet je još 2006. godine na Prvom regionalnom forumu za tranzicionu pravdu, koji su organizovali Fond za humanitarno pravo (Srbija), Istraživačko-dokumentacioni centar (BiH) i Documenta (Hrvatska). Otvarajući debatu o instrumentima za otkrivanje i dokazivanje činjenica o prošlosti, većina učesnika foruma, predstavnika nevladinih organizacija i udruženja porodica nestalih i žrtava iz postjugoslovenskih zemalja, dala je tom prilikom prednost regionalnom pristupu u suočavanju s prošlošću.

U narednom periodu ideja je potvrdila svoju veliku mobilizatorsku snagu. Skoro pet godina, od proleća 2006. do proleća 2011. godine, trajala je debata u kojoj je učestvovalo više hiljada predstavnika civilnog društva, organizacija koje se bave ljudskim pravima, žrtava, porodica žrtava i nestalih, izbeglica, ratnih veterana, logoraša. Proces je obuhvatao pravnike, novinare, umetnike, pisce i mnoge druge ugledne ličnosti. Održan je veliki broj lokalnih i regionalnih skupova i međunarodnih foruma za tranzicionu pravdu. Rezultat tog izuzetnog napora bio je Predlog statuta REKOM-a, koji je u martu 2011. godine usvojila Skupština Koalicije za REKOM.

Time je zapravo započela druga faza procesa, faza koja je podrazumevala prelazak sa nivoa civilnog društva na nivo na kom je REKOM trebalo institucionalizovati. Sa tim ciljem je u proleće 2011. godine organizovana peticija za osnivanje REKOM-a, koju je potpisalo više od pola miliona građana iz svih zemalja bivše Jugoslavije. Akcija je konačno rezultirala odlukom predsednikâ bivših jugoslovenskih republika, sem Slovenije, odnosno članova Predsedništva

BiH, sem Republike Srpske, da imenuju svoje lične izaslanike koji će analizirati predloženi Statut REKOM-a i proveriti ustavne i pravne mogućnosti za osnivanje REKOM-a u svakoj pojedinačnoj državi.

Ti izaslanici za REKOM predali su Predlog izmena statuta REKOM-a, kao usaglašeni dokument koji predstavlja pravni okvir za osnivanje REKOM-a i te izmene je Koalicija za REKOM bezrezervno podržala na Skupštini održanoj 14.11.2014.

Shodno navedenom, krajem 2014. je izgledalo da je ostvaren veoma značajan, bezmalo potpuni nivo političke podrške. Međutim, nakon izbora u BiH na kojima su izabrani novi članovi Predsedništva BiH, i izbora u Hrvatskoj gde je izabrana nova predsednica, ideja REKOM-a našla se u situaciji da mora opet ispočetka da traži političku podršku za institucionalizaciju. Tačnije, pokazalo se koliko je politička podrška varljiva i koliko je podložna dnevopolitičkim interesima.

Iznova traženu podršku su, kako sad stvari stoje, bar formalno potvrdili predsednici Srbije, Crne Gore, Kosova i Makedonije, kao i bošnjački član Predsedništva BiH, koji su podržali i strategiju Koalicije za REKOM da se pitanje osnivanja REKOM-a razmatra u okviru Berlinskog procesa.

Polazeći od toga, Koalicija za REKOM je pozvala premijere Srbije, Crne Gore, Kosova i Makedonije da potpišu Deklaraciju o osnivanju REKOM-a i pozovu preostale postjugoslovenske zemlje da se priključe. Pozvani premijeri oglušili su se o apel, iako njihove države (makar formalno) podržavaju ideju REKOM-a. Ali izuzetno je važno, nažalost u vrlo negativnom kontekstu, to što je REKOM izgubio i što ni u ovom trenutku nema zvaničnu podršku Hrvatske, podršku koja je u jednom trenutku delovala veoma snažno. Jednako je važno i to što nema ni zvaničnu podršku Republike Srpske.

U prvom slučaju podrška je uskraćena iz formalnih razloga, ili je bar tako predstavljeno, uz praktično politikantski argument kako je „to stvar Banskih dvora, a ne Pantovčaka”. Dobro je što je lako moguće da će nakon predsedničkih izbora u Hrvatskoj u januaru 2020. ponovo doći do promene, ali takvo davanje i uskraćivanje podrške je definitivno potvrda kontinuirano prisutne sklonosti da se ideje tranzicione pravde, pa tako i istine i pomirenja, olako potiskuju u

drugi plan, da se podrede dnevopolitičkim interesima vladajuće garniture, te da se koriste u svrhe „nadigravanja” sa sličnim ekipama u regionu.

Odsustvo podrške je jako važno i u slučaju Republike Srpske, pogotovo jer su razlozi za uskraćivanje podrške posebno delikatni. Naime, neretko se u izjavama funkcionera RS moglo čuti da je glavni razlog zbog kog institucije Republike Srpske zapravo ne mogu da prihvate REKOM kao krovni instrument za podsticanje poverenja to što REKOM polazi od presuda Međunarodnog krivičnog tribunala, i njima utvrđenih činjenica o događajima na prostoru bivše Jugoslavije.

Stavovi kojima se dovodi u pitanje obaveza poštovanja odluka MKTJ, Haškog tribunala, sami po sebi dovode u pitanje mogućnost primene praktično svih poznatih instrumenata tranzicione pravde, a praktično isključuju mogućnost funkcionisanja komisije za istinu u skladu sa njenim utvrđenim Statutom.

Bez obzira na sve, od velikog je značaja što je uprkos svim otporima i preprekama inicijativa REKOM bez ikakve sumnje u kontinuitetu davala zaista izuzetan doprinos afirmaciji ideja tranzicione pravde, pružajući javnosti mnoštvo informacija o počinjenim zločinima i povredama ljudskih prava, o odsustvu reakcija na njih, i opravdanosti i nužnosti adekvatnog reagovanja.¹⁷

Komisija za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini

U sklop ideja i napora usmerenih na formiranje komisija za istinu i pomirenje spadaju i dve inicijative pokrenute u Bosni i Hercegovini koje su, mada neuspešne, svakako vredne pomena.

Prvu inicijativu je još 1997. godine pokrenulo Udruženje građana „Istina i pomirenje”. Njihova ideja o formiranju Komisije relativno brzo je uspešno okupila široku koaliciju NVO i ličnosti iz civilnog društva. Uspešne aktivnosti koalicije su proizvele veoma važan rezultat u vidu velike međunarodne konferencije u Sarajevu 2000. godine. Na konferenciji su učestvovali predstavnici više od sto nevladinih organizacija iz BiH, kao i značajan broj međunarodnih

¹⁷ Inicijativa za REKOM, www.recom.link

eksperata. Na konferenciji je snažno potvrđena potreba osnivanja Komisije za istinu i pomirenje, a glavni rezultat čitave inicijative je bilo artikulisanje Nacrta zakona o Komisiji za istinu i pomirenje, koji je upućen na dalju proceduru Parlamentarnoj skupštini BiH. Međutim, zbog odsustva stvarne volje relevantnih političkih garnitura koje su, formalistički, u prvi plan stavile određene „nejasnoće” u sadržini nacrta, npr. u vezi sa pitanjima kao što su postupak za izbor članova Komisije, definisanje pojma žrtve itd., taj Zakon ipak nikada nije ušao u skupštinsku proceduru.

Drugu inicijativu pokrenuli su znatno kasnije, 2005. godine, američka fondacija USIP i predstavnici civilnog društva, posebno NVO „Dejton projekat”, sa idejom da kroz kontakte sa parlamentarnim političkim strankama i kroz pregovore sa njima obezbede donošenje Zakona o uspostavljanju Komisije za istinu i pomirenje. Uspeli su u tome da se formira radna grupa koja je radila na izmenama već pomenutog postojećeg Predloga zakona, sa zadatkom da otkloni nejasnoće koje su figurirale kao formalni razlozi za njegovo nedonošenje. Nažalost, aktivnosti radne grupe bile su bezuspešne, te je polovinom 2006. godine njen rad obustavljen, razgovori su prekinuti i zbog nespremnosti političkih aktera nikada više nisu nastavljeni.

Komisija za istinu i pomirenje na Kosovu

„Priča” o pokušajima institucionalizacije komisija za istinu i pomirenje kao instrumenta tranzicione pravde na prostorima Zapadnog Balkana ne treba da zaobiđe još jedan pokušaj, još aktuelan, vremenski najmlađi.

Kosovski predsednik Hašim Tači formirao je 2017. pripremni tim Komisije za istinu i pomirenje sa devet članova, u kom su bili dva predstavnika iz Kancelarije predsednika, jedan predstavnik kosovske vlade, jedan predstavnik Skupštine Kosova i pet članova iz civilnog društva, uključujući i srpskog predstavnika. Najavljeno je da će tim dobiti podršku međunarodnih stručnjaka, koje će angažovati OEBS, švajcarska ambasada i ambasada Sjedinjenih Američkih Država.

Zadatak ovog tima bio je da u roku od godinu dana pripremi tehničku i pravnu infrastrukturu Komisije za istinu i pomirenje. Međutim, iako je ovaj projekat dobio podršku nekih međunarodno relevantnih faktora, mnogi na Kosovu i van njega izrazili su sumnje da je reč o još jednom potezu u dnevopolitičke svrhe te da će rad Komisije biti opterećen političkim uticajima, usled čega nije realno očekivati rezultate na planu istine i pomirenja. Pored ostalog, dileme o postojanju jasne predstave o ulozi Komisije, o stvarnoj, čvrstoj rešenosti i iskrenom opredeljenju da Komisija počne da deluje u relativno kratkom roku izazvale su i izjave samog Tačija da Komisija „sama treba da utvrdi svoj mandat i strukturu”.

Ukupno iskustvo, realne, vrlo turbulentne političke prilike na Kosovu, odnosi između etničkih zajednica kao i odnosi na relaciji Srbija–Kosovo čine sasvim verovatnim zaključak da pravi cilj lansiranja ovog projekta u javnost nisu bili istina, pravda i pomirenje već afirmacija „progresivne” orijentacije i „politički korektnih” stavova vladajućih kosovskih struktura.

U prilog tome govori i sledeća činjenica: iako je po rečima samog Tačija zadatak pripremnog tima bio da „u roku od godinu dana” pripremi tehničku i pravnu infrastrukturu Komisije za istinu i pomirenje, ni dve godine kasnije nema nikakvih vidljivih rezultata.

3. VETING I LUSTRACIJA

U teoriji i praksi tranzicione pravde odgovarajuće, potencijalno važno mesto imaju i dva slična, srodna instrumenta: veting i lustracija.

Veting predstavlja ispitivanje integriteta i kapaciteta određene osobe da bi se proverila njena individualna podobnost za obavljanje funkcije u javnoj administraciji. Veting je administrativni postupak, on ne vodi ka krivičnoj odgovornosti osoba koje se proveravaju, i nije zamena za sudski postupak. Na kraju procesa vetinga donosi se određena odluka ili sankcija, koja nije krivična. U najnepovoljnijem slučaju, postupak može da rezultira uklanjanjem određene osobe sa pozicije koju je do tada imala u nekoj instituciji, odnosno uskraćivanjem mogućnosti da na tu poziciju dođe. Program vetinga se obavlja uz propisanu striktnu

proceduru. Onima koji prolaze kroz proces provere garantuje se fer saslušanje, koje može biti i javno; zajamčeno im je pravo da se brane, sami ili uz pomoć advokata; omogućen im je pristup dokumentaciji da bi mogli da izlože svoje argumente i dokaze; u slučaju po njih nepovoljne odluke, imaju pravo na žalbu sudu ili nekom drugom nezavisnom telu.

Lustracija je, bar izvorno, značajno drugačija provera. Ne zasniva se na oceni kvaliteta i integriteta konkretne osobe, već samo na proveravanju povezanosti osobe sa nekom određenom političkom partijom, grupom ili institucijom za koje se veruje, odnosno za koje je utvrđena pretpostavka da su bili uzrok kršenja ljudskih prava ili vršenja zločina. Ovakav izvorni, kolektivan pristup je generalno prilično diskutabilan, pre svega sa aspekta osnovnih ljudskih prava, odnosno obaveze da se ispituje individualna odgovornost svake osobe. Problematičan je i sa aspekta potrebnih i željenih rezultata reforme institucija, što je u krajnjoj liniji svrha lustracije. Naime, određena osoba može biti lustrirana samo zbog toga što je objektivno povezana sa jednom političkom partijom ili institucijom, čak iako ne postoji nijedna informacija koja bi ukazivala na njenu subjektivnu krivicu ili na odsustvo integriteta. Štaviše, može biti lustrirana iako poseduje kvalitete i znanje koje je potrebno instituciji u kojoj radi. A sa druge strane, ne moraju i neće biti otpušteni neki javni službenici koji su stvarno kršili ljudska prava, zato što neće ni proći kroz proces lustracije jer nisu bili u partiji ili u institucijama koje su u fokusu lustracije.

Lustracija je, inače, uglavnom evropski instrument tranzicione pravde. Prvi put je široko primenjena posle II svetskog rata u nizu zapadnoevropskih zemalja, prema onima koji su tokom okupacije saradivali sa službama okupatora. Kasnije, nakon sloma socijalističkog sistema, u istočnoevropskim postsocijalističkim zemljama, poput Istočne Nemačke, Češke, Slovačke ili Poljske, lustracija je obuhvatila državne službenike i sve druge koji su „radili” za bezbednosne i tajne službe. Predmet lustracije bili su kadrovi koji su smatrani odgovornim za održavanje komunističkog poretka, pogotovo agenti i saradnici službi bezbednosti, inače najodgovornijih za likvidacije, zatvaranja i razne druge oblike represije.

Donošenjem posebnog zakona i njegovom doslednom primenom, lustracija je najdoslednije sprovedena u Istočnoj Nemačkoj, gde su bili obuhvaćeni svi državni službenici koji

su saradivali s tajnom službom, zloglasnim Štazijem. Javne službe bile su „očišćene” od takvih osoba. Slično je bilo i u Češkoj Republici. U drugim zemljama, međutim, lustracija je postala predmet brojnih kontroverzi i političkog otpora različitog intenziteta, pa je u nekim izvršena mnogo manje radikalno a u nekim gotovo samo formalno.

Ali zemlje Zapadnog Balkana specifične su, nažalost, po tome što za njih ne važi gotovo ništa od navedenog.

Po okončanju ratova, u Crnoj Gori i Hrvatskoj nijedna od relevantnih političkih garnitura nikada nije predložila ili zahtevala lustraciju. I to uprkos činjenici da je u strukturama vlasti obe zemlje nesumnjivo moralo biti ljudi koji su kršili ljudska prava i vršili zločine. Ovakav odnos prema lustraciji mogao se u jednom slučaju objasniti time da su snage koje su držale vlast devedesetih godina nastavile da dominiraju političkim životom, a u drugom slučaju činjenicom da u novoj vlasti postoji uverenje da njeno postupanje nije bilo sporno, ili bar ne u tolikoj meri da bi nametalo potrebu za detaljnom proverom da li je način na koji su postupali, sa stanovišta poštovanja ljudskih prava, nedopustiv ili bar sporan i činjenicom da to uverenje podržava manjeviše isto ili slično mišljenje dominantno u javnosti.

U Bosni i Hercegovini sprovedene su reforme policije i pravosuđa, u periodu 1999–2002, odnosno 2002–2004. Te reforme su bar deklarativno podrazumevale isključivanje lica odgovornih za ratne zločine ili kršenja ljudskih prava iz pomenutih segmenata sistema.

Na Kosovu i u Makedoniji su tokom 2009. godine sprovedene reforme institucija, čiji je cilj, barem je tako bilo deklarirano, bio da se licima umešanim u izvršenje ratnih zločina ili druga kršenja ljudskih prava onemogućí obavljanje funkcije u državnim organima. To su prve takve inicijative u državama na prostoru bivše Jugoslavije, nakon pomenutih u Bosni i Hercegovini. Na Kosovu je proces provere obuhvatio sve kandidate za sudije i tužioce. U Makedoniji je tzv. Komisija za verifikaciju činjenica utvrđivala da li su određeni državni funkcioneri (poslanici, ministri, sudije, tužioci, gradonačelnici) saradivali sa tajnim službama u periodu od 1945. do 2008. godine. U slučaju da jesu, nisu mogu biti izabrani na javnu funkciju, a ako su već na takvoj funkciji trebalo bi da napuste položaj.

U Srbiji nisu sprovedene reforme sličnog tipa. U toku 2009. godine jeste pokrenuta famozna nespretna i nesretna reforma pravosuđa, ali ni tom prilikom eventualna umešanost kandidata u kršenje ljudskih prava u prošlosti nije izričito predstavljala prepreku za izbor sudija i tužilaca, osim indirektno, kroz kriterijum „dostojnost”. Vršene su izmene i dopune Zakona o policiji i Zakona o vojsci, ali one nisu izričito predviđale i proveru ratne prošlosti pripadnika ili kandidata za posao u MUP-u i Vojsci Srbije. Oba zakona predviđaju bezbednosne provere kandidata za prijem u profesionalnu službu, ali nije poznato da li se u okviru njih uopšte vrše (i u kom obimu) i provere njihovog angažmana za vreme oružanih sukoba.

Zajedničko za sve postjugoslovenske države jeste to da osobe odgovorne za ratne zločine ne mogu biti izabrane u nacionalne ili lokalne skupštine. Ovo, međutim, nije posledica mera konkretno usmerenih protiv odgovornih za teška kršenja ljudskih prava ili ratne zločine, već posledica primene zakonskih odredbi koje generalno sprečavaju lica osuđena za bilo koje krivično delo na zatvorske kazne iznad određenog minimuma da obavljaju te dužnosti.

Kad je reč o lustraciji, posebno zanimljiv primer među zemljama nastalim na prostorima bivše Jugoslavije predstavlja Srbija. Ona je, naime, jedina od svih zemalja nastalih na ruševinama nekadašnje zajedničke države koja je donela Zakon o lustraciji, dakle zakon koji se ne odnosi na pojedine segmente sistema već na društveni sistem u celosti.

Zakon o lustraciji, tačnije Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava,¹⁸ donet je po hitnom postupku u Skupštini Srbije 2003, sa rokom važnosti od deset godina. Donošenje Zakona pratili su sasvim oprečni komentari: vlasti su smatrale da je neophodan da bi se raščistila prošlost, dok je opozicija mislila da se radi samo o odmazdi prema političkim neistomišljenicima.

Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava zapravo i nije „čist” lustracioni zakon, kakav je npr. postojao u Češkoj Republici ili u nekadašnjoj DDR. Pre bi se moglo reći da je srpski Zakon uređivao specifičan postupak vetinga. Po ovom Zakonu, za pretendente na javne funkcije obavezno se moralo proveravati da li su kršili ljudska prava. Zakon je predviđao proveru svih koji su bili funkcioneri počevši od 23.03.1976. godine: ovaj datum je izabran jer je tada SFRJ

¹⁸ „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 58/2003.

ratifikovala Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Lustracija se odnosila na slučajeve kada kršenje ljudskih prava nije sankcionisano zbog zastarelosti krivičnog ili nekog drugog gonjenja.

Ključna stvar u Zakonu bila je formiranje Komisije za ispitivanje odgovornosti, koja bi trebalo da ispita eventualno kršenje ljudskih prava. Provera kršenja prava trebalo je da se obavlja uvidom Komisije u dokumenta BIA-e, policije, pravosuđa i druge zvanične spise. Da će Zakon biti teško primenljiv i da će lustraciona Komisija imati gotovo nemoguć zadatak, bilo je jasno čim je Zakon usvojen jer je za njegovo funkcionisanje (osim tehničkih uslova) bilo neophodno i donošenje Zakona o otvaranju dosijea, što nikada nije učinjeno.

Zapravo se od samog početka nametalo pitanje da li je Zakon uopšte primenljiv. Lustraciona komisija je formirana tek na jesen 2003. godine, nikada nije imala puni sastav, niti su joj obezbeđeni elementarni uslovi za rad. Logična posledica toga bila je to da su gotovo svi članovi Komisije podneli ostavke 2004. godine. Koliko je vlastima lustracija bila bitna, govori i podatak da te ostavke nikada nisu ni razmatrane u Skupštini Srbije.

Osim ovog, ima još nekoliko gotovo bizarnih podataka koji govore mnogo o pravom odnosu „realne politike” u Srbiji prema lustraciji kao instrumentu tranzicione pravde. Iako je donet po hitnom postupku i predstavljen kao krupan korak u suočavanju sa prošlošću, Zakon za deset godina važenja nije primenjen bukvalno ni u jednom jedinom slučaju. Iako je u vreme donošenja Zakona Srbija bila u državnoj zajednici sa Crnom Gorom, Zakon se nije odnosio na „savezne” funkcionere. I iako su se za vreme desetogodišnje primene Zakona političke garniture smenjivale na pozicijama vlasti i opozicije, nikad nijedna nije odlučila ni da ga primeni, ni da ga stavi van snage.

Garniture koje su se smenjivale na vlasti imale su ovako inertan odnos prema pitanju lustracije između ostalog i zato što iza ideje lustracije nije dovoljno energično stajala ni javnost. Jedan od upornih zagovornika lustracije i osoba nespornog ličnog digniteta, Zagorka Golubović, odsustvo te podrške je objasnila stavom da je vlast ostala dužna da najširoj javnosti objasni šta je zapravo lustracija, „da to nije vešanje, da to nije streljanje, da to nije takva smrtonosna akcija, da je to jednostavno pravo civilizovane zemlje na to da onaj ko je učestvovao u nečasnim

akcijama u prethodnim vladama nema pravo da se bavi politikom bar pet godina, niti da bude na određenim značajnim mestima. Mislim da su prevladala ona mišljenja koja su pogrešna i onda su i ljudi, koji bi eventualno bili za to da se lustracija primeni, rekli da će se to činiti kao ostrašćenost, kao osveta.”¹⁹

Odsustvo efekata tranzicione pravde na planu vetinga i lustracije u Srbiji definitivno jeste razlog za zabrinutost, a s tim u vezi posebnu pažnju zaslužuje jedan specifičan fenomen.

Kao što je već rečeno, sa stanovišta normalnog toka tranzicije (čiji je sastavni deo i vršenje tranzicione pravde) poseban problem može da predstavlja to što lica koja bi trebalo da se suoče sa pravdom često ostaju u bezbednosnim službama, policiji i vojsci. Od nespremnosti garnitura na vlasti da te ljude privode tranzicionoj pravdi jedino je gora njihova eventualna spremnost da ih od te pravde zaštite ili sakriju.

S tim u vezi, vrlo su indikativni podaci o nastojanjima nekih specijalizovanih organizacija za ljudska prava da koristeći Ustavom i zakonom zajamčeno pravo na pristup informacijama u posedu vlasti, ukažu na to da u strukturama državne bezbednosti, policije ili vojske postoje ljudi za koje se osnovano sumnja da su činili zločine i kršili ljudska prava. I, razume se, zanimljivi su i podaci o tome kako na zahteve za takvim informacijama reaguju pomenute strukture, ali i neki drugi državni organi.

Kao ilustrativan (ali ni u kom slučaju izolovan) primer može da posluži slučaj u kom je Tužilaštvo za ratne zločine podiglo optužnicu protiv dva aktivna oficira Vojske Srbije, P. G. i R. K., za ratni zločin protiv civilnog stanovništva. Optužnicom im je stavljeno na teret da su kao nekadašnji pripadnici 549. motorizovane brigade Vojske Jugoslavije, zajedno sa drugim pripadnicima, 25. marta 1999. godine ubili veći broj ljudi, stanovnika sela Trnje kod Suve Reke na Kosovu, starije muškarce, žene i decu.

Odmah nakon podizanja optužnice, NVO Fond za humanitarno pravo (FHP) je poslao zahtev Ministarstvu odbrane da pruži informacije da li su dva oficira ostala u aktivnoj službi u VS i nakon podizanja optužnice. Ministarstvo je odbilo zahtev FHP-a, navodeći da su traženi

¹⁹ „Lustracija izostala na Balkanu”, Radio slobodna Evropa, 23.05.2010.

podaci zaštićeni i kao lični podaci i kao podaci „značajni za odbranu zemlje”, te da bi se njihovim odavanjem „nanela šteta operativnoj i funkcionalnoj sposobnosti Vojske za vršenje zakonom i Ustavom određenih zadataka i misija, odnosno njihovim odavanjem bi se nanela šteta interesima odbrane Republike Srbije koji pretežu nad interesima za slobodan pristup informacijama od javnog značaja”.

FHP je protiv rešenja Ministarstva podneo žalbu povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. Rešavajući po žalbi FHP-a, poverenik je odbio argumente Ministarstva i naložio mu da tražene podatke dostavi. Poverenik je u obrazloženju ukazao na to da Ministarstvo nije dokazalo „kakva bi se predvidljiva šteta mogla naneti operativnoj i funkcionalnoj osposobljenosti Vojske” potvrdom činjenice da neka dva lica jesu u aktivnoj službi, kao i da se zahtev FHP-a odnosi na informacije o profesionalnim vojnim licima u vršenju službene dužnosti (a ne na informacije o njihovom privatnom životu), te da one nisu zaštićene.

Zbog odbijanja Ministarstva da postupi po rešenju (konačnom, obavezujućem i izvršnom), poverenik je kasnije doneo još tri zaključka kojima je izrekao novčane kazne Ministarstvu. Budući da Ministarstvo nije izvršilo rešenje ni nakon serije kazni, poverenik se obratio Vladi Republike Srbije kako bi ona, u skladu sa svojom zakonskom obavezom, prinudila MO da postupi u skladu sa rešenjem poverenika. Vlada, međutim, tu svoju zakonsku obavezu „uredno” ne izvršava, pa je ovo rešenje, kao i dug niz sličnih, ostalo neizvršeno.

Kad je u pitanju rekonstrukcija događaja iz prošlosti, Ministarstvo odbrane i Ministarstvo unutrašnjih poslova nekoliko poslednjih godina opstruiraju pristup informacijama i dokumentima od javnog značaja relevantnim za vršenje tranzicione pravde, uključujući tu i činjenice o počinjenim zločinima i prisilno nestalim osobama, i po pravilu odbijaju da dostave tražene informacije. Ovo je pogotovo primetno u slučajevima u kojima se tražene informacije odnose na zločine za koje postoje ozbiljne indicije da su ih počinili pripadnici policije i vojske.

U cilju uskraćivanja informacija i skrivanja relevantne dokumentacije od javnosti, MUP koristi različite argumente i postupke, koji su neretko očigledno i direktno suprotstavljeni relevantnim zakonima.

U velikom broju slučajeva Ministarstvo unutrašnjih poslova odbija zahteve NVO ili medija za informacijama uz obrazloženje da „tražene podatke ne poseduje”, što je u većini takvih slučajeva krajnje neubedljivo.

Odbijajući zahteve, Ministarstvo odbrane koristi uglavnom dva obrazloženja – ili da su u pitanju tajni podaci, ili da je reč o podacima o ličnosti. Oba obrazloženja zasnovana su na krajnje proizvoljnom tumačenju relevantnih zakona. Ipak, ustaljena praksa Ministarstva je da i nakon rešenja poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti u kom se ukaže na neosnovanost ovakvih stavova i naloži dostavljanje dokumenata i informacija to ne čini.

Zapravo, Ministarstvo je insistiralo na stavu da su baš svi podaci iz profesionalnih dosijea vojnih lica „tajna”, te da su zbog toga potpuno nedostupni javnosti. Sa stanovišta važećih relevantnih zakona, prva tvrdnja je diskutabilna a druga neprihvatljiva.

Jedna gotovo neverovatna, bizarna situacija pokazala je koliko je stav Ministarstva o „apsolutnoj tajnosti” informacija iz dosijea vojnih lica nedosledan, čak licemeran. Naime, tokom 2018, u raspravi koja je u javnosti otvorena povodom ukupnog stanja u Vosci Srbije, dva oficira su iznela svoje lične, vrlo kritičke stavove o tom stanju. Reakcija Ministarstva odbrane na ta istupanja bila je doslovno neverovatna. Ministarstvo je na preko stotinu adresa, uključujući tu i neke strane medije, dostavilo „saopštenje” koje je sadržalo mnoštvo podataka iz profesionalnih dosijea dvojice oficira. Osim informacija koje su se odnosile na njihovu karijeru, među dostavljenim podacima bilo je i mnogo ličnih podataka, uključujući i one tzv. „naročito osetljive” podatke, koji su u određenom kontekstu mogli da budu i kompromitujući, što se očigledno i želelo. Potez Ministarstva imao je sve elemente krivičnog dela, zbog čega je poverenik i podneo krivičnu prijavu nadležnom tužilaštvu. Nema informacija o bilo kakvim efektima postupanja nadležnog tužilaštva po toj krivičnoj prijavi.

U vezi sa uskraćivanjem informacija važnih za vršenje tranzicione pravde, posebnu pažnju zaslužuju aktivnosti jednog organa koji upravo u vršenju te pravde ima (ili bi bar morao imati) izuzetno značajnu ulogu. Reč je o tužilaštvu, posebno o Republičkom javnom tužilaštvu, čije postupanje u ovakvim situacijama zavređuje pažnju i stručne i najšire javnosti.

Republičko tužilaštvo je ovlašćeno da podnosi tužbe protiv konačnih rešenja svih organa vlasti, pa i protiv rešenja poverenika. To ovlašćenje sadržano je u čl. 11, st. 3 Zakona o upravnim sporovima; dakle, Tužilaštvo može podneti tužbu zbog „kršenja zakona na štetu javnog interesa”. U poslednjih nekoliko godina to Tužilaštvo redovno prihvata inicijative, pogotovo one koje stižu iz Ministarstva odbrane, za podizanje tužbe protiv rešenja poverenika. Osvrt na statističke podatke o toj aktivnosti Tužilaštva govori da Republičko tužilaštvo te tužbe, koje inače po ovlašćenju može da podnosi protiv više stotina organa vlasti, podnosi isključivo protiv poverenika, što ukazuje na „zanimljiv” zaključak da je poverenik u Srbiji jedini državni organ koji „krši zakon i ugrožava javni interes”.

Inače, Republičko tužilaštvo je podnelo više desetina takvih tužbi protiv poverenika, a 11 njih je sud uvažio. U praktično svim slučajevima poništavanja rešenja poverenika reč je o informacijama koje su u vezi sa sumnjama u izvršenje ratnih zločina ili grubim kršenjima ljudskih prava od pre dvadesetak godina. U svim tim slučajevima sud nijednom nije preinačio odluku poverenika, što je po logici stvari trebalo, odnosno morao da učini ako je odlukom poverenika „povređen zakon”, nego je predmet vraćao povereniku na ponovno odlučivanje. A u slučajevima u kojima je ponovo odlučivao, poverenik je uz dodatno obrazloženje ponovio istu odluku. Ipak, u slučajevima kada su za predmet imale informacije značajne za vršenje tranzicione pravde, odluke poverenika (mada po zakonu obavezujuće) nisu izvršavane.²⁰

4. REPARACIJE

Popravljanje ukupnog položaja civilnih žrtava rata je jedan od osnovnih zadataka tranzicione pravde, jedan od onih koji daju smisao ukupnom procesu tranzicione pravde. Mogući oblici popravljanja položaja ovih ljudi su:

²⁰ Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, uz Godišnji izveštaj, svake godine objavljuje i pregled donetih a neizvršenih rešenja na veb adresi www.poverenik.rs

- Restitucija – vraćanje u situaciju koja je prethodila kršenju prava: vraćanje slobode, uživanje ljudskih prava, identitet, porodični život i državljanstvo, povratak u mesto prebivališta, vraćanje na posao i vraćanje imovine;
- Kompenzacija ili naknada štete, što može da se odnosi na: povredu telesnog integriteta i duševnu bol, izgublenu priliku za zaposlenje, obrazovanje i socijalne povlastice, materijalnu štetu i gubitak zarade, uključujući i gubitak radne sposobnosti, moralnu štetu, troškove pravnog zastupanja, lečenja, psihološkog savetovanja i socijalnih službi, i svaku drugu ekonomski procenljivu štetu;
- Rehabilitacija – medicinska, psihološka i pravna pomoć;
- Satisfakcija: prekid bilo kakvog ugrožavanja, verifikaciju činjenica i potpuno i javno objavljivanje istine, pronalaženje nestalih, sudsko i administrativno kažnjavanje odgovornih za povrede prava, službene deklaracije ili sudske presude kojima se ponovno uspostavlja dostojanstvo, ugled i prava žrtve ili osoba blisko povezanih sa žrtvom, komemoracije i odavanje počasti žrtvama, javna izvinjenja, izražavanje žaljenja i kajanja, prihvatanje odgovornosti i sl.;
- Garancije neponavljanja zločina – veting, lustracija, raspuštanje paravojnih formacija, odgovarajući program u okviru sistema obrazovanja i sl.

Na prostorima bivše Jugoslavije ogroman broj ljudi bili su žrtve rata: to su ljudi koji su individualno ili u okviru određenih društvenih grupa pretrpeli određenu štetu. Bili su dakle izloženi ekstremno neprijatnim, teškim događajima, sa posledicama kao što su fizičke i mentalne povrede, emotivna patnja, materijalni gubici ili druge ozbiljne povrede prava, prouzrokovane aktima ili propustima koji predstavljaju teška kršenja međunarodnog prava o ljudskim pravima ili ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava. Pojam žrtve uključuje i članove uže porodice i osobe koje su pretrpele štetu nastojeći da pomognu žrtvama u nevolji ili da spreče njihovu viktimizaciju.

Civilne žrtve rata su: neposredno ubijeni u ratu, neposredno ranjeni u ratu, umrli od posledica rata, tokom ili nakon rata, kao što su bolest, pothranjenost ili obespravljenost, dakle one posledice koje se uobičajeno ne očekuju u slučaju odsustva rata; zatim žrtve jednostranog

sukoba u slučajevima kada država vrši nasilje nad sopstvenim građanima, žrtve silovanja i drugih oblika ratnog seksualnog zločina, izbeglice i prognani/interno raseljena lica, i dr.

Broj civilnih žrtava rata zapravo ni danas nije ni približno poznat, on se samo aproksimativno procenjuje, ali je izvesno da je veoma veliki, da se radi o hiljadama i hiljadama ljudi. Već sama činjenica da države ne raspolažu preciznim podacima dosta govori o odnosu relevantnih političkih faktora, koji bi morali biti odgovorni prema pravima tih ljudi. Kako se uopšte može planirati, obezbediti i pružiti bilo kakva (a pogotovo „brza i efikasna“) pomoć ako se ne zna broj ljudi kojima je pomoć potrebna?

Mali je broj ljudi koji su uspeali da obezbede odgovarajući formalni status civilne žrtve rata i time ostvare kakva-takva pripadajuća socijalna prava (materijalnu pomoć, invalidninu, tuđu negu i pomoć u kući i sl.). Velika većina žrtava ta prava ne samo da nema, nego teško pribavlja čak i osnovne informacije o njima i o mogućnostima ostvarivanja socijalnih prava. Više od dve decenije od okončanja ratnih sukoba, članovi porodica ubijenih još uvek čekaju na procesuiranje zločina počinjenih u ratu. Usled toga, brojne žrtve koje su podnele zahtev za naknadu nematerijalne štete zbog smrti bliske osobe vrlo često ne samo da to pravo nisu ostvarile, nego još i plaćaju visoke parnične troškove.

Neki slučajevi (poput seksualnog zlostavljanja civila i logoraša) gotovo po pravilu se ne procesuiraju, a istovremeno skoro uvek izostaje i psihosocijalna i druga potrebna podrška žrtvama.

Hiljade ljudi stradale su u ratu i nakon rata od nagaznih mina, a ipak ni do danas značajan deo prostora još uvek nije razminiran. Na područjima direktno zahvaćenim ratnim sukobima, ali i na onima na kojima nije bilo ratnih operacija, uništen je vrlo veliki broj stambenih objekata, a postupci za naknadu materijalne štete idu sporo, prava žrtava se retko i teško ostvaruju, postupci neretko rezultiraju samo obavezom žrtve za plaćanje visokih parničnih troškova. Velika većina žrtava ni danas nema odgovarajuću podršku države i društva u celini, iako bi morali imati pravo na odgovarajuće efikasno i brzo obeštećenje.

Više je nego evidentno odsustvo volje relevantnih političkih struktura da artikuliraju i uspostave kako normativni tako, što je posebno bitno, i funkcionalni okvir koji bi to mogao da obezbedi. Posledice takvog odsustva socijalne empatije nekada poprimaju gotovo bizarnu formu.

Takvih primera ima zaista mnogo, ali za ilustraciju je dovoljno i samo nekoliko. Na primer, kad je u pitanju izgradnja normativnog okvira može dobro da posluži Zakon o nestalim licima u BiH od 21. oktobra 2004. godine. To je bio jedini zakon na nivou države BiH koji je sadržao odredbe o kompenzaciji žrtvama; svi drugi zakoni o pomoći žrtvama bili su samo na nivou entiteta. Uprkos tome što je podrazumevao dosta pozitivnih pomaka, članovi Zakona koji obezbeđuju kompenzaciju članovima porodice ipak su ostali neprimenjeni. Razlog: neslaganje dva entiteta oko toga koji će entitet finansirati koji deo fonda. Takva trajna „nemogućnost” političkih aktera da zajedno osnuju fond za nestala lica, uz intenzivnu politizaciju podataka o nestalim licima, sama po sebi govori o spremnosti da se zahtevi tranzicione pravde kad god to zatreba podrede dnevnopolitičkim interesima vladajućih struktura.

Na realnom planu, još bizarniju ilustraciju predstavljaju pokušaji ostvarivanja prava žrtava u vezi sa „slučajem Sjeverin” u Srbiji.

Poznato je da je Okružni sud u Beogradu 2005. godine doneo presudu za otmicu Bošnjaka i njihovo ubistvo, što je kvalifikovano kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva; prema toj presudi, izvršioци su pravosnažno osuđeni na 20 godina zatvora. Manje je poznato, međutim, da je sedmoro srodnika sjeverinskih žrtava pokrenulo upravne postupke za sticanje statusa člana porodice civilne žrtve rata, u skladu sa važećim Zakonom o pravima civilnih invalida rata.²¹

Svi ovi zahtevi su odbijeni, sa istovetnim obrazloženjem da se po Zakonu o civilnim žrtvama rata to pravo ne može ostvariti u slučajevima kada je žrtva stradala izvan teritorije Republike Srbije.

Porodice žrtava podnele su 2007. godine i tužbu za naknadu štete protiv Republike Srbije, zbog njene logističke i finansijske podrške vojnim i paravojnim jedinicama bosanskih Srba, kao i

²¹ U ime porodica kojima je u kontinuitetu pružao stručnu pomoć, postupke je pokrenuo i vodio Fond za humanitarno pravo iz Beograda.

zbog neobezbeđivanja državne granice i propusta državnih organa da zaštite građane koji žive i rade u neposrednoj blizini područja na kom se u tom periodu odvijao oružani sukob. Parnični postupak je bio neopravdano odugovlačen, što je konstatovao i Ustavni sud utvrdivši da to predstavlja povredu prava na pravično suđenje. Ipak, postupak nije okončan ni do danas, više od 27 godina nakon izvršenja zločina.²²

Važećim zakonskim rešenjima je i u Hrvatskoj bitno redukovana mogućnost reparacija svih žrtava rata, budući da je taj status rezervisan samo za žrtve „terorista i JNA“.

Kad je u pitanju sticanje statusa civilne žrtve u BiH, tamošnji zakoni ne kažu da je pretrpljenu štetu morala naneti neprijateljska vojska, kao što je to slučaj u Hrvatskoj i Srbiji. Ipak, složenost državnog uređenja BiH, postojanje 13 ustava, 14 pravnih sistema i 152 ministarstva ima za posledicu da se funkcije države obavljaju u objektivno veoma ograničavajućim okolnostima. Kad se tome dodaju i negativni subjektivni uticaji, skromni nezadovoljavajući rezultati su praktično neizbežni.

Željeni uspeh nije ostvaren čak ni na planu simboličkih reparacija, gestova kojima se priznaje istina i preuzima odgovornost za počinjene zločine, upućuju izvinjenja žrtvama i njihovim zajednicama, ili obeležavaju datumi kada su počinjeni zločini, sa ciljem vraćanja dostojanstva žrtvama. Istina je da su tokom vremena iz svih bivših jugoslovenskih republika i sa najviših političkih nivoa stizala izvinjenja za povrede ljudskih prava i zločine počinjene u međusobnim sukobima, ali je i povodom njih ostao gorak utisak da su bila više kurtoazna a manje iskrena.

Izvinjenje svakako predstavlja važan korak, ali nije ni blizu dovoljan. Pored njega treba uraditi sve što se može da bi se potvrdila promena prethodnih stavova, odnosno odnosa prema učinjenom. U suprotnom, izvinjenje ostaje samo fraza koja sama po sebi nema mnogo smisla. Prosto, „žao mi je“ ne funkcioniše na pravi način, onako kako treba, ako te reči ne prati stvarno distanciranje od originalnih dela ili pogleda, ako ih ne potvrde i odgovarajući faktički postupci.

²² Predmet se i u ovom trenutku nalazi pred Vrhovnim kasacionim sudom.

Gotovo je suviše naglašavati da je neuspeh ovakvih „nastojanja” vlasti bivših jugoslovenskih republika da zadovolje pravo žrtava na efikasnu pomoć i reparaciju doveo do zabrinutosti i višestrukih snažnih osuda različitih institucija i organizacija za ljudska prava, uključujući i Komitet za ljudska prava UN-a i Komitet za socijalna i ekonomska prava UN-a, ali i izuzetno uglednih međunarodnih nevladinih organizacija, kao što je npr. Human Rights Watch.

Na žalost, ostaje potpuno otvoreno pitanje koliko dugo će ovakva upozorenja, iako sasvim opravdana, ostajati bez realnih efekata. Više puta potvrđena spremnost političkih struktura u državama nastalim na prostorima bivše Jugoslavije da potcene značaj tranzicione pravde, da je podrede svojim dnevno-političkim interesima i pretvore u predmet međusobnih nadigravanja ostaje krajnje zabrinjavajuća.